

A.QODIROV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

II – bo'lim. Mikroiqtisod

Uslubiy qo'llanma

Toshkent 2009

Uslubiy qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta mahsus ta'lim Vazirligi tomonidan tasdiqlangan «Iqtisodiyot nazariyasi» fani namunaviy dasturi asosida tayyorlangan ishchi dasturi asosida yozilgan.

Uslubiy qo'llanmada hozirgi davrning dolzarb muammolarini yoritishda qabul qilingan qonunlar, statistik ma'lumotlardan foydalanilgan.

Har bir mavzuda uni yorituvchi iqtisodiy atamalar keltirilgan.

Uslubiy qo'llanmani bakalavriat talabalari, yosh o'qituvchilar va iqtisod bilan qiziquvchi kitobxonlar ommasiga tavsiya etish mumkin.

Toshkent davlat texnika universiteti ilmiy-uslubiy kengashi qaroriga muvofiq nashr etildi.

Taqrizchilar;

i.f.n., dos.P.Z.Xoshimov

i.f.n., dos. A. Tursunov

© Toshkent davlat texnika universiteti., 2009.

II BO'LIM. MIKROIQTISODIYOT

8-mavzu. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

1. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati va asosiy belgilari

Ma'lumki ishlab chiqarishni amalga oshirish va uning samaradorligini ko'tarish iqtisodiy resurslarga bog'liq. Iqtisodiy resurslarga moddiy, moliyaviy va mehnat resurslari bilan birgalikda tadbirkorlik faoliyati ham kiradi. Yuqoridagi resurslar mavjud bo'lsada, tadbirkorlik faoliyati bo'lmasa, ishlab chiqarishda hech qanday yutuqlarga erishib bo'lmaydi. Boshqarishni ma'muriy buyruqbozlik sharoitida sobiq Ittifoqda, shu jumladan, O'zbekistonda ham tadbirkorlik faoliyati yaxshi yo'lga qo'yilmagan. Tabiiy boyliklar va mehnat resurslarining etarli ekanligi ham hech qanday samara bermagan. Agarda Yaponiyani misol qilib olsak, tabiiy boyliklar etarli darajada bo'lmasa-da, tadbirkorlik faoliyati yuqori darajada ekanligi tufayli ular yuqori yutuqlarga erishganlar.

Tadbirkor kim? Tadbirkorlik faoliyati deganda qanday faoliyat tushuniladi. Tadbirkor – tashabbuskor, g'ayratli, tahlil holatlardan qo'rqmaydigan, yuqori darajali foyda olish va jamiyatga ham naf keltirish maqsadida Adam Smitning fikricha «ko'rinmas qo'l» qoidasi asosida ish yurituvchidir. Tadbirkorlik faoliyati esa foyda olishga qaratilgan maqsaddir. Tadbirkor o'z faoliyatini biznes asosida amalga oshiradi. Tadbirkorlik bilan biznes tushunchasi bir xil tushuncha emas. Tadbirkorlik faoliyati rasmiylashtiriladi, tadbirkor o'z mablag'i yoki kredit asosida ish yuritadi. Biznes ishning qanday bo'lishidan qat'iy nazar foyda olishdir. Shuning uchun tadbirkorlik faoliyati biznes faoliyatining bir tomonini qamrab oladi. Lekin hayotda biznes bilan shug'ullanuvchilarning barchasini tadbirkor deb ataydilar.

Tadbirkorlik faoliyati va uning mohiyatini birinchi marta Nobel mukofoti laureati, ingliz iqtisodchisi Fridrix fon Xayek tahlil qilgan. Fridrix fon Xayek tadbirkorlik faoliyati erkin faoliyat hisoblansada, jamiyat qonunlari asosida rivojlanishi kerak deb, hisoblangan.

Iqtisodiyot olamiga tadbirkorlik tushunchasi XVIII asrda kirib kelgan va dastlab ko'p ma'noli bo'lgan. Tadbirkorlik rivojlanishini tarixini birinchi bosqichida tadbirkor – bu tavakkalga boruvchi, ikkinchi bosqichda tadbirkor – bu innovator, uchinchi bosqichda tadbirkor izlanuvchi, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini ixtiro qiluvchi va to'rtinchi bosqichda esa – boshqaruvchi deb qaralgan.

Tadbirkorlik faoliyatining mezoni quyidagi omillarda ifodalanadi: moliyaviy barqarorlik darajasi, kapitaldan samarali foydalanish darajasi, innovasiya darajasi, mahsulotning sifati va uning raqobatga bardoshli ekanligi, uning obro' va savdo markasi bilan.

Tadbirkorning obro'si esa soliqlarni o'z vaqtida to'lab borishi, jamiyat oldida javobgarlikni his qilish (eski zararli mahsulotlar ishlab chiqarmaslik), sheriklariga zarar etkazmaslik, so'zining ustidan chiqish, intizomli ekanligi va hokazolar bilan ifodalanadi.

Tadbirkor faoliyati bevosita boshqarish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatdir. Firmani boshqarish deganda, jamoaga ta'sir o'tkazish yordamida minimum resurslarni va vaqtni sarflab maqsadga erishish tushuniladi. Hozirgi kunda tadbirkorlik bilan birgalikda menedjer, menedjment degan tushunchalar qo'llanilmoqda.

Boshqarishning ma'muriy buyruqbozlik tizimida boshqaruvchi tayinlangan, mansab lavozimini ifodalagan. Bunday hol umumxalq mulki hukm surgan davrda amal qilgan. Bozor iqtisodiyotiga o'tilishi bilan davlat mulki bilan birgalikda bir necha xil mulk turlari vujudga keldi. Xususiy mulk egasi tadbirkor shaxs hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyati rivojlana borishi bilan birgalikda tadbirkorning faoliyati mulkdan ajraladi.

Tadbirkor malakali boshqaruvchiga ehtiyoj sezadi. Natijada tadbirkor boshqaruvchini yollaydi.

Demak, boshqaruvchi bilan menedjer sinonim tushuncha bo'lsa-da, bozor iqtisodiyoti sharoitida tayinlangan boshqaruvchilar emas, yollangan boshqaruvchilariing (menedjer) ulushi oshib boradi.

Ma'muriy buyruqbozlik usulidagi boshqarish vertikal boshqarishni ifodalasa, bozor iqtisodiyoti sharoitida gorizonta boshqarish amal qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoiti vertikal boshqarishni inkor etmaydi. Vertikal boshqarish gorizontal boshqarishni koordinatlashtirish asosida olib boriladi. Bunda mikroiqtisodiy darajadagi firmalar, korxonalarga mustaqil ish yuritishda to'la erkinlik beriladi.

Davlatning iqtisodga aralashuvi makroiqtisodiy darajada amalga oshadi. Mikroiqtisodiy darajadagi iqtisodiy rivojlanishga to'la erkinlik beriladi.

Menejment deganda boshqarish haqidagi fan tushuniladi. Bu fanning vujudga kelishiga 1930 yildan 1940 yilgacha davom etgan «Buyuk inqiroz» davri sabab bo'ldi.

Hozirgi vaqtda menejmentning eng rivojlangan vatani Amerika Qo'shma Shtatlari hisoblanadi. Bu erda 1300 dan ortiq biznes va boshqarish maktablari, 10000 dan ortiq maslahat beruvchi firmalar, 70 dan ortiq matbuot nashrlari, boshqarish va biznesga taalluqli adabiyotlar nashr etuvchi o'nlab nashriyotlar faoliyat ko'rsatadi. Bu ma'lumotlarni keltirishdan maqsad mustaqil O'zbekiston Respublikasining oldida turgan muammolarni aytib o'tishdir.

O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishi ko'p jihatdan menejer faoliyatiga bog'liq, bu haqda I.A.Karimov «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida» nomli risolasi: «...yangi boshqaruv tuzilmasini vujudga keltirish ularda ishlaydigan kadrlarga, ularning kasbiy tayyorgarligiga yanada yuqori talablar qo'yadi.

Hozirgi zamon boshqaruv kadrlari, menejerlari yuqori kasbiy mahoratga ega bo'libgina qolmay, balki har jihatdan ma'lumotli, o'z sohalarining bilimdoni, tashabbuskor, topshirilgan ish uchun jon kuydiradigan, muammolarni hal qilishga ijodiy yondashadigan kishilar bo'lishlari, eng muhimi esa, Vatanimizni chinakam fidoyilari bo'lishlari lozim»¹, – deb ta'kidlaydi.

2. Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari: shaxsiy egalik, sherikchilik, korporasiya

¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. –Toshkent: O'zbekiston, 1995. 87–88 betlar.

Uy xo'jaligi, firma va davlat bozor iqtisodiyotining sub'ektlaridir. Korxonalardagi xo'jalik faoliyatlari firmalar tomonidan amalga oshiriladi. Firmalar turli ko'rinishda, yakka holda yoki bir necha ishlab chiqarish birlashmalaridan iborat bo'lishi mumkin. Firmalar quyidagilar bo'yicha o'zaro farqlanadi:

1. Xo'jalik faoliyati va harakat xususiyatlari.
2. Huquqiy holatlari.
3. Mulkiy holatlari.
4. Kapitalga bog'liqligi va nazorat ta'siri.
5. Faoliyat sohasi bo'yicha.

Demak, firma – korxonalarga egalik qiluvchi va xo'jalik faoliyatini olib boruvchi tashkilotdir. Ayrim firmalar bitta, ayrimlari esa bir necha korxonalarga egalik qilishi mumkin.

Korxona iqtisodiyotning asosiy va birlamchi bo'g'inini tashkil etadi. Iqtisodiyotning tuzilishini olib qarasak, u ko'plab korxonalardan iborat bo'lib, korxonalarining yig'indisi tarmoqlarni, tarmoqlarning yig'indisi esa milliy iqtisodiyotni tashkil etadi.

Korxona tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi sifatida o'z harajatlarini qoplab, ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlaydi.

Korxonalarni iqtisodiyotning boshqa bo'g'inlaridan ajratib turuvchi farq ularning iqtisodiy alohidaligi va mustaqilligidir. Iqtisodiy alohidalik – mulkchilik munosabatiga ko'ra yuzaga kelib, turli korxonalarda ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikning chegaralanishi va ishlab chiqarish natijalariga asoslangan.

Iqtisodiy alohidalik to'la iqtisodiy va operativ xo'jalik mustaqilligini talab etadi. Xo'jalik sub'ekti imkoniyatlariga ko'ra yuzaga keluvchi iqtisodiy mustaqillik o'z navbatida tashkiliy iqtisodiy faoliyatga ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy mustaqillikning mezoni iqtisodiy samaradorlik hisoblanadi.

«Operativ xo'jalik mustaqilligi huquqi» munosabatlar kategoriyasi bo'lib, bu yuridik qonunlarda ifodalangan iqtisodiy mustaqillikdir. U korxona yuridik shaxs xususiyatlariga, o'zining nizomiga, mustaqil daromadlar va xarajatlar balansiga, bankda o'z hisobiga, shartnomalar tuzish huquqiga ega bo'lganda yuzaga chiqadi.

Mulkiy maqomdan qat'iy nazar korxonaning korporativ – guruh manfaati mavjud. U foyda olishdan iborat manfaatdir, bu manfaat korxona me'yorda ishlagandagina yuzaga chiqadi. Korxona jamoasi maqomi jihatidan uch toifaga bo'linadigan kishilardan tashkil topadi:

1. Korxona egalari;
2. Menejerlar;
3. Yollanma ishlovchilar.

O'zining faoliyat miqyosiga qarab, firmalar kichik va yirik korxonalarga bo'linadi.

Kichik biznes tadbirkorlik faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Biznes yakka egalik qilish, shirkatlar va hattoki korporativ shaklda bo'ladi.

2004 yil 1 yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga muvofiq kichik tadbirkorlik sub'ektlari toifasiga quyidagilar kiradi: yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkorlar; mikrofirmalar, ishlab chiqarish tadbirkorlari – o'rtacha yillik band bo'lgan ishlovchilar soni – 20 kishidan kam bo'lmagan; xizmat va boshqa noishlab chiqarish sohalarida – 10 kishidan kam bo'lmagan, ulgurji, chakana va umumiy ovqatlanishda – 5 kishidan kam bo'lmagan; kichik korxonalar, tarmoqlarda band bo'lgan o'rtacha yillik ishlovchilar soni, engil, oziq-ovqat, metallni qayta ishlash, mebel va qurilish materiallari tarmog'ida 100 kishidan kam bo'lmagan; mashinasozlik metallurgiya, yoqilg'i energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash, qurilish va boshqa sanoat ishlab chiqarish sohalarida – 50 kishi; fan, transport, aloqa xizmatlar sohasi (sug'urta kompaniyalaridan tashqari) savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari va boshqa noishlab chiqarish sohalarida – 25 kishidan iborat bo'lishi belgilangan.

Kichik biznes o'ziga xos bo'lgan poligon hisoblanadi, bu erda yangi tovarlar va xizmat ko'rsatish sinovdan o'tadi.

Kichik biznes faoliyati tahlikali holda kechadi.

AQSh iqtisoschilarining hisoblashlariga qaraganda, yangi tashkil etilgan kichik biznesning 5400 tasidan 4700 tasi xonavayron

bo'ladi. Kichik biznes katta biznesning shakllanishida zinapoya rolini o'ynaydi.

Ammo kichik biznesning raqobat kurashiga bardosh bera olmasligining asosiy sababi kerakli miqdorda kapitalga ega emasligidir.

O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga juda katta e'tibor berilmoqda.

Institusional o'zgarishlar davlat tasarrufidan chiqarish va korxonalarni xususiylashtirishni 2004–2005 yillarga mo'ljallangan dastur asosida 2004 yilda 1228 ta korxonalar, 2005 yilda esa 980 ta ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari nodavlat mulk shakliga aylantirildi.

2007 yilga kelib 631 korxona davlat tassarrufidan chiqarildi. Shulardan 250 tasi mahalliy xokimiyatlarga, 67 tasi ma'orif vazirligiga 43 tasi sog'liqni saqlash vazirligiga, 25 tasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligiga, 34 tasi «O'zbekneftgaz» Milliy Xolding Kompaniyasi va 202 tasi turli vazirliklar va idoralarga tegishli bo'lgan. Natijada, nodavlat mulkchiligi 93,0 foizni tashkil etgan. Shundan 56,4 foizi fermer va dehqon xo'jaliklarini tashkil qildi.

Biznesga shirkatlar yoki sherikchilik jamiyatlarini kiritish mumkin. Bu biznes turi kichik biznesga nisbatan bir qancha afzalliklarga ega: bunda shirkat a'zolari maxsus soliqqa tortilmaydi, ko'proq ishlab chiqarishga kapitalni jalb etishlari mumkin. Kamchiligi shirkat a'zolarining huquqlari chegaralanganidir.

Korporasiya. Korporasiya korxonani tashkil etishning shunday bir shaklidir, uni barpo etish chog'ida korporasiya tashkilotchilari ro'yxatdan o'tishlari kerak.

Korporasiyalarning ulushi rivojlangan davlatlarda yuqori. Dunyodagi «Jeneral elektrik», «Jeneral motors», «Ford», «Kraysler», «Dyupon», «Yunion korbayd» kabi korporasiyalar gigant korporasiyalar hisoblanadi. Ular korporasiya ustavini tuzishda yuristlar xizmatidan foydalandilar.

Korporasiyalar qo'shimcha soliqlar to'laydilar. Korxonaning barcha turlari biz yuqorida aytib o'tgan shakllarga mos kelavermaydi. S korporasiya turi mavjud bo'lib, bular qo'shimcha soliqlardan ozoddir. S korporasiya maqomini olish uchun firma ko'pi bilan

35 nafar aksiyadorga va boshqa korporasiyaning 80 foizdan ortiq bo'lmagan aksiyasiga ega bo'lishi kerak.

Foyda olmaydigan korporasiyalar. Bu firmalar xayriya, jamoa tashkilotlari va diniy maqsadda faoliyat ko'rsatadi. Ular foydaga ega bo'lmaganliklari tufayli soliqqa ham tortilmaydilar.

Davlat korporasiyalariga korxonalar: tramvay, trolleybus, metro, kino, teatr va jamoatchilik foydalanadigan sohalardagi korxonalar kiradi.

Kooperativlar: Uy-joy, iste'mol, ishlab chiqarish kooperativlari.

Franchaizlar (ruxsatnoma) kichik korxonalar katta korxonalardan lisenziya sotib oladilar va ularning nomidan ish yuritadilar. Uning emblema, marka, savdo znachoklaridan foydalanish huquqiga ega bo'ladilar.

Masalan, «KOKA-KOLA» lisenziyasiga ega bo'lgan firmalar. Ular savdo xodimlarini bir xil kiyintirish, qarorgohlarni bir xil jihozlashlari kerak. Bu o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Korporasiyalar mulkiga bo'lgan huquq aksiyalar bo'yicha qismlarga bo'linadi va shu boisdan aksiyalarning egalari aksiyadorlar deb ataladi.

Aksiyadorlar – korporasiyaning egalari hisoblanadi. AQShdan tashqarida ingliz tilida so'zlovchi korporasiyalar o'z nomlariga «Ltd» belgisini qo'shadilar. «Ltd» tipidagi korporasiyalarning javobgarligi ularning ixtiyorida aksiya miqdoriga qarab cheklangan hisoblanadi. Aksiyadorlik korporasiyalari faoliyatlari uning ustavi asosida amalga oshiriladi.

Korporasiyaning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun unga direktor saylanadi.

Aksiya egalari korporasiya daromadlaridan dividend oladilar.

Dividend miqdori, ishlab chiqarishni rivojlantirish fondlari aksionerlar yoki direktorlar majlisida muhokama qilinadi. Dividend bu aksiya egasiga shu aksiyadorlar jamiyatiga qo'ygan mablag'iga qarab, aksiyadorlar korporasiyasi faoliyatida yaratilgan foydaning ma'lum bir qismini olishni ta'minlaydi.

Aksiyadorlar aksiyalarining miqdoriga qarab ovoz berish xuquqiga ega bo'ladilar. Ochiq turdagi korporasiyalar direktorlari milliy hisobotni e'lon qiladilar.

Korporasiyalar, kichik korxona va sherikchilik jamiyatlari mahsulotlari haqida qanchalik ko'p axborot bersalar, bu mahsulotlar shunchalik sifatli hisoblanadi. Iste'molchilarning huquqlari davlat tomonidan himoya qilinadi. Kafolatlangan sifatli mahsulotga odatda «UL» yorlig'i qo'yiladi.

3. Tadbirkorlik kapitali va uning mohiyati

Har bir tadbirkor o'z faoliyatini ma'lum bir pul-kapitalidan boshlaydi. Pul kapitali bo'lishi uchun tadbirkorlarga foyda keltirishi kerak.

Tadbirkor o'z faoliyatini odatda quyidagi formula asosida amalga oshiradi. (bu formulani boylikning oshishi, qo'shimcha qiymatning ko'payishi formulasi deb ham ataydilar).

$$P \begin{array}{l} \swarrow \text{Iv} \\ - T \\ \searrow \text{Ik} \end{array} \dots I \dots T' - P'$$

Bunda: P – avansgacha pul; T – tovar;

Iv – ishlab chiqarish vositalari; Ik – ish kuchi;

I – ishlab chiqarish jarayoni; T – unumli mehnat jarayonida tovar qiymatining oshishi;

P' – avanslangan kapitalning ko'payishi.

Formulaga muvofiq tadbirkor o'z mablag'i yoki kredit hisobiga tovar sifatidagi ishlab chiqarish vositalari va ish kuchini xarid qiladi. Natijada ishlab chiqarish jarayonida dastlabki tovar qiymati ko'payadi, hamda boyliklar yaratiladi. (P^1 – boylik, qo'shimcha qiymat). Tadbirkorlik faoliyati va uning samarasi bevosita kapital miqdoriga bog'liq. Kapital ishlab chiqarishning omili hisoblanadi. Kapital klassik siyosiy iqtisod namoyandalari tomonidan turlicha ta'riflangan. A.Smit kapitalni jamg'arilgan mehnat deb hisoblagan, D. Rikardo kapital bilan ishlab chiqarish vositalari bir xil deb tushungan.

Kapitalga har xil ta'rif berilsada, kapital daromad keltiradigan qiymat degan tushunchaga taqaladi. Kapital ishlab chiqarish vositasi qimmatbaho qog'oz bo'lishi mumkin. Inson kapitali deganda insonning kamol topishi, bilim olishi uchun sarflanadigan mablag' tushuniladi. Mablag' sarflashdan maqsad foyda olishdir.

Kapitalning tabiati shundaki, u doim harakatda bo'ladi. Harakatsiz u o'z-o'zidan o'sishdan, demak yashashdan to'xtaydi. Bo'shliqsiz tabiat bo'lmagani kabi, harakatsiz, takror ishlab chiqarishsiz kapital ham bo'lmaydi. Kapital uchun kengaytirilgan takror ishlab chiqarish xarakterli hisoblanadi.

Kapital o'z harakati jarayonida ketma-ket pul shaklidan unumli shaklga, unumdan shakldan tovar shakliga so'ngra tovar shaklidan kapital shakliga aylanib turadi. Shuning uchun, pul-kapital xarakatini tahlil qilishda, uni 3 bosqichga bo'lib o'rganamiz. Birinchi bosqichda avanslangan pul unumli kapital shakliga aylanadi.

$$P - T \begin{array}{l} \nearrow Iv \\ \dots\dots \\ \searrow Ik \end{array}$$

Bu bosqichda avanslangan pulga (P) tadbirkor ishlab chiqarishni tashkil etish uchun ishlab chiqarish vositalari (IV) sotib oladi va ish kuchini (IK) yollaydi. Natijada ishlab chiqarish jarayoni tashkil etiladi va bu jarayonda avanslangan pul unumli kapitalga aylanadi. Kapital xarakatining 2-bosqichida ishlab chiqarish jarayoni amalga oshiriladi. Buni quyidagi formula orqali ifodalaymiz:

$$T \begin{array}{l} \nearrow Iv \\ \dots\dots I \dots\dots T^1 \\ \searrow Ik \end{array}$$

2-bosqichda ishlab chiqarish natijasida yangi qiymatga ega bo'lgan tovar kapitali (T^1) yaratiladi. Kapital xarajatining 3-bosqichida yaratilgan yangi qiymat pul (P^1) kapitaliga aylanadi. Bu xolatni quyidagi ko'rinishda ifodalaymiz:

$$T^1 - P^1$$

Tadbirkorlik kapitali o'zining xarakatida hamma yuqorida keltirilgan bosqichlarda bo'ladi.

U quyidagi:

$$\begin{array}{c} \nearrow \text{Iv} \\ \text{P-T} \quad \text{.....I.....T}^1 - \text{P}^1 \\ \searrow \text{Ik} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \nearrow \text{Iv} \\ \text{T} \quad \text{.....I.....T}^1 \\ \searrow \text{Ik} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \nearrow \text{Iv} \\ \text{I.....T} \quad \text{.....I}^1 \\ \searrow \text{Ik} \end{array}$$

shakllarda ifodalanadi.

Demak, kapital o'z xarakatida yuqorida aytib o'tilgan o'z bosqichini bosib o'tadi. Bunga kapital aylanishi deb aytiladi. Ammo bu jarayon doimiy ravishda takrorlanib turishiga kapitalning doiraviy aylanishi deb aytiladi va u quyidagi ko'rinishga egadir:

$$\begin{array}{c} \nearrow \text{Iv} \\ \text{P-T} \quad \text{.....I.....T}^1 - \text{P}^1 \\ \searrow \text{Ik} \end{array}$$

Tadbirkorning avanslangan kapitali yuqorida ko'rsatilgan shaklda xarakat qiladi. Kapitalning uch bosqichini bosib o'tish ketgan vaqtga kapitalning doiraviy aylanish vaqti deyiladi. Bu vaqt ikki qismga: ya'ni muomala vaqti (1 va 3-bosqichlar) va ishlab chiqarish vaqti (2-bosqich) ga bo'linadi. Ishlab chiqarish vaqtida tadbirkor yangi qiymatga ega bo'ladi. Muomala vaqtida esa yaratilgan yangi qiymatga ega bo'lgan tovar pul kapitaliga aylanadi. Bu qiymat dastlabki avanslangan kapitalga nisbatan yuqori bo'ladi:

$$\mathbf{P^1 = P + \Delta P;}$$

$\mathbf{P^1 - P = \Delta P}$ – bu farq tadbirkor foydasini ifodalaydi.

Kapital turli qismlardan tashkil topadi va turlicha tezlikda harakat qiladi. Kapital o'zining mohiyatiga qarab asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi.

Kapitalning bir qismi ishlab chikarish jarayonida to'la ishtirok etib, o'z qiymatini bir necha ishlab chikarish sikllari davomida yangi yaratilgan qiymatga o'tkazadi. Mashinalar, uskunalar, ishlab chikarish binolari va ishlab chikarish vositalaridan iborat bo'lgan bu qism asosiy kapital deyiladi.

Kapitalning bir qismi bir ishlab chikarish jarayonida o'z qiymatini tayyorlanayotgan tovarga batamom o'tkazadi. U xom ashyo, yoqilg'i, yordamchi materiallarda gavdalanadi va aylanma kapital deyiladi. Ular jumlasiga mehnatga haq to'lashga avanslangan mablag'lar ham kiradi.

Asosiy kapital bir marta aylanganda aylanma kapitallar bir necha marta aylanadi. Kapital tushunchasi fondlar deb ham ifodalanadi. Ishlab chikarish jarayonida asosiy fondlar eskiradi va asta-sekin o'z iste'mol hossalarini yo'qotadi, ularning qiymati esa ishlab chikarilayotgan tovarga ko'chadi. Asosiy fondlar (asosiy kapital) qiymatining ko'chirilgan, keyinchalik esa ularning o'z o'rnini to'ldirishga mo'ljallangan summasi amortizasiya fondini tashkil etadi.

Amortizasiya fondi qoplash fondi deb ham ataladi. Asosiy fondlarning xizmat muddati tugagandan so'ng ular o'zlarining natural – ashyoviy sifati bo'yicha yaroqsiz holga kelib qolganlarida va iste'mol qiymatini batamom yo'qotganlarida (fondlarning jismoniy eskirishi), jamg'arilgan amortizasiya fondi yangi mehnat vositalarini sotib olish va eskirganlarini ular bilan almashtirish imkonini beradi.

Fan-texnika taraqqiyoti sharoitida asosiy fondlar faqat jismonan eskirib qolmasdan, balki ma'naviy jihatdan ham eskiradi.

Ma'naviy eskirish ikki turda bo'ladi: ma'naviy eskirishning birinchi turi shu bilan bog'langanki, mehnat vositalarining muayyan turini ishlab chikarish samaradorligining oshishi natijasida jamiyatda ularning arzonlashuvi yuz beradi, ilgari ishlab chikarilganlariga o'xshash bo'lgan mashinalar, uskunalar va qurilmalar arzonroq bo'lib qoladi.

Biror bir xil mashinalarning mehnat unumdorligi bir xil bo'ladi, qiymati har xil bo'lishi mumkin. Ularning real ijtimoiy qiymati dastlabki sarflar (dastlabki qiymat) bilan emas, balki ushbu fondlarni takror ishlab chiqarish hozirgi paytda jamiyatga qanchaga tushayotganligi bilan (tiklash qiymati bilan) belgilanadi. Shunga muvofiq ishlab turgan asosiy fondlar tayyorlanayotgan mahsulotga oldingiga qaraganda kamroq qiymatni ko'chira boshlaydi.

Ma'naviy eskirishning ikkinchi turi yangi, sifat jihatdan yanada mukammalroq va samaraliroq mehnat vositalari paydo bo'lishi bilan bog'langandir. Ulardan foydalanish ishlab chiqarilayotgan mahsulotni arzonlashtiradi yoki umuman uni bozordan siqib chiqaradi.

Mavjud fondlarning texnikaviy xossalari buning natijasida o'zgarmaydi, ularning jismoniy holati yaxshi bo'lishi mumkin, lekin ular ma'naviy jihatdan, ya'ni ishlab chiqarish vositalarining yangi turlariga taqqoslanganda o'z iste'mol qiymatini yo'qotadi.

Shunga muvofiq holda avvalgi fondlar qadrsizlanadi. Shunday qilib, ikkinchi turdagi ma'naviy eskirishning oqibatlari ziddiyatlidir.

Bir tomondan korxonalar yutqazadi, ikkinchi tomondan esa – jamiyat yutadi, chunki eski fondlar qiymatini yo'qotishning o'rini yangi fondlardan foydalanishdan keladigan tejam ortig'i bilan qoplab yuboradi.

Ilmiy texnika taraqqiyoti natijasida shu kunlarda rivojlangan mamlakatlarda kapital (fondlar)ning ma'naviy eskirish davri o'rtacha 2–3 yilni tashkil etmoqda.

Rivojlangan davlatlarda undirma sanoatda investisiyalarning 60–80 ga yaqini qoplash fondiga sarflanmoqda. Amortizasiya ajratmalarining asosiy kapital qiymatiga bo'lgan nisbati amortizasiya me'yori deyiladi.

Ilmiy texnika taraqqiyotining rivojlanishini hisobga olgan holda, davlat qonun asosida amortizasiya me'yorini oshiradi. Bunday tadbir jadallashgan **amortizasiya** siyosati deyiladi.

Ma'naviy eskirishdan ko'rilgan zarar jadallashgan amortizasiya fondining katta qismini sarflash natijasida qoplanadi.

Jadallashgan amortizasiya natijasida amortizasiya fondiga foydaning katta qismini ajratish imkonini yaratiladi. Natijada jamg'arish uchun yangi imkoniyatlar yaratiladi. Foydadan olinadigan soliqdan korxonalar ozod qilinadi. Yuqoridagi amalga oshiriladigan chora-tadbirlar tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish maqsadida amalga oshiriladi.

Asosiy atama va tushunchalar

Tadbirkor, tadbirkorlik, tadbirkorlik faoliyati mezonlari, menejment va menejer, firmalar va korxonalar, korxona turlari, aksiya, aksiyadorlik, dividend, tadbirkorlik kapitali va uning bosqichlari, asosiy va aylanma kapital, asosiy fondlarning eskirishi, amortizasiya.

9-mavzu. ISHLAB CHIQRISH HARAJATLARI, ULARNING MOHIYATI VA TURKUMLANISHI

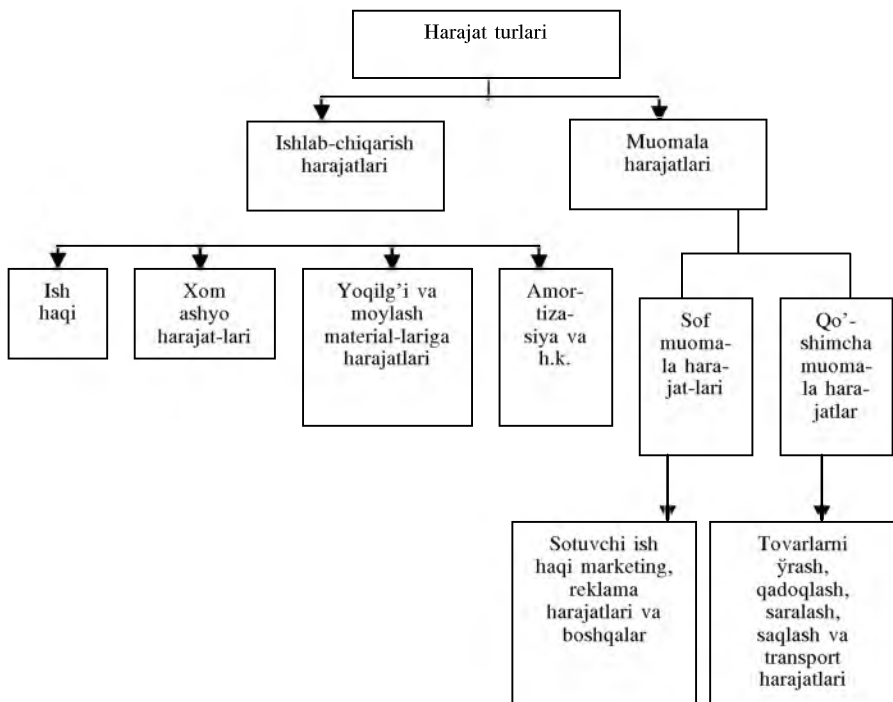
1. Ishlab chiqarish xarajatlari va foyda nazariyasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday korxonaning asosiy maqsadi foyda olishdir. Mana shu maqsadni amalga oshirish ishlab chiqarish xarajatlarining miqdori va korxona ishlab chiqaradigan mahsulotga bo'lgan talab bilan bog'liqdir.

Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy resurslarga sarflar ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi. Ishlab chiqarish harajatlari bilan ishlab chiqarish natijasi o'rtasida bog'liqlik bor.

Ishlab chiqarish harajatlarini asosiy sababi faqat ma'lum hajmda mahsulot ishlab chiqarishdan iborat bo'lmay, balki har bir ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga harajatlarni kamaytirish va foyda olishdan iboratdir.

Umuman harajatlari bir necha turlarga (1-rasm) bo'linadi.

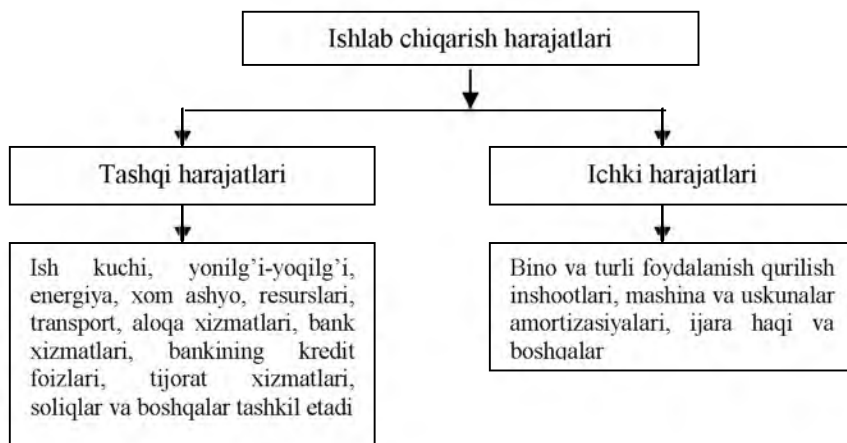

1-rasm. Harajat turlari

Firma o'z faoliyatini yuritish uchun tashqaridan resurslar sotib oladi va pullik xizmatlaridan foydalanadi. Shuningdek korxonada ilgari sotib olgan resurslar (binolar, mashina, uskunalar va boshqalar) ishlatiladi. Ularga ham xarajat qilingan. Bundan tashqari, korxona ijara haqi, banklardan olgan qarzi uchun foiz to'lab turadi. Shundan kelib chiqqan holda xarajatlar ikki turga bo'linadi:

- tashqi harajatlar, o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalar (ishchi kuchi, xom ashyo, yoqilg'i, transport, aloqa, soliqlar uchun to'lanadigan pulni) o'z ichiga oladi;
- ichki xarajatlar binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish sub'ektlari o'zlarining ixtiyoridagi ichki zahiralalar bilan tashqi zaxiralardan ham foydalanadilar. Ular quyidagilar (2-rasm)da keltirilgan.

2-rasm. Harajat turlari

Xarajatlarning tarkibiy tuzilishi, ishlab chiqarish omillari bilan bog'liqligi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni paydo etadi.

Ishlab chiqarish xajmi bilan bog'liq bo'lmagan, ya'ni o'zgarmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi. Ularga renta to'lovlari, qarz, foiz, reklama haqi, ijara haqi, oldindan to'lanish ko'zda tutilgan maoshlar kiradi.

O'z qiymatlarini ishlab chiqarishning bir siklida to'liq yangi qiymatga o'tkazadigan xom ashyo resurslari, yoqilg'i, yuk tashish xarajatlari, ishlab chiqarish vositalari va inshootlar amortizasiya qiymati, ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnat resurslariga to'lanadigan ish xaqi kabilar o'zgaruvchan xarajatlar deyiladi. Ular ishlab chiqarish xajmi bilan bevosita bog'liq bo'lib, unga to'g'ri mutanosiblikda bo'ladi.

Ishlab chiqarish hajmi ortsa, o'zgaruvchan xarajatlar ko'payadi, qisqarsa kamayadi.

Korxonaning (DX) doimiy va (O'X) o'zgaruvchan xarajatlarning yig'indisi yalpi xarajatlarni (YaX) tashkil etadi.

$$YaX = DX + O'X$$

Korxonani boshqarish uchun mahsulot birligiga o'rtacha to'g'ri keladigan xarajatlarni ham bilish zarur. Shu sababli o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari ($O'YaX$) yalpi xarajatlar miqdori (YaX)ni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga (M) bo'lish orqali hisoblanadi.

Huddi shu ko'rinishda o'rtacha doimiy ($O'RD$) va o'rtacha o'zgaruvchan xarajatlarni hisoblash mumkin.

Korxona faoliyatining asosiy maqsadi foydani ko'paytirishdan iborat bo'lsa, unda mahsulotni hajmini ham hisoblash zarur. Bunda biz chegaraviy xarajatlar tushunchasini qo'llaymiz.

Chegaraviy xarajatlar hisoblangan ishlab chiqarish hajmiga nisbatan har bir qo'shimcha mahsulotga qilingan xarajatlardir. Lekin har qanday ishlab chiqarish jarayoni o'zining ma'lum chegaraviy o'sish holatiga ega. Shu chegaraviy o'sish nuqtasiga etgandan so'ng uning o'sish darajasi pasayib boradi. Bunday holat unumdorligini pasayish qonuni asosida belgilanadi, ya'ni mahsulotga bo'lgan talabni qondirishgacha unumdorlik o'sib boradi va o'z chegarasiga kelishi bilan unumdorlik ko'rsatkichi kamaya boshlaydi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini muttasil kamaytirib borish korxona foydaliligini oshirishning asosiy sababidir. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishning asosiy yo'llari quyidagilardir: fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga tatbiq etish, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishni, boshqarishni takomillashtira borish va boshqalar.

2. Daromad, foyda, uning tarkibi va shakllari

Har qanday firmaning eng birinchi maqsadi mumkin qadar ko'proq daromad olish yoki boshqacha aytganda foydani maksimallashtirishdan iborat. Avvalo foydani qanday o'lchash kerak, degan savolga javob beramiz. Foyda deb yalpi ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy qiymatidan ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni ayirishdan qolgan qiymatga aytiladi.

Foydaning ikki ko'rinishi bor:

- me'yoriy foyda, u xarajatlar tarkibida bo'lgan va tadbirkorlik qobiliyati uchun berilgan haqdan iborat;

- iqtisodiy foyda, u xarajatlarga kirmaydi. Bu me'yoriy foydadan ortiqcha bo'lib, mazmunan sof foydadir. Agar firmaning umumiy daromadidan xarajatlar chegirib tashlansa, qolgan qismi iqtisodiy (sof) foydani tashkil etadi.

Firma uchun foydaning ikki jihati bor:

- foyda massasi, ya'ni umumiy miqdori.

- foyda me'yori, ya'ni uni nima evaziga foiz hisobida olinganini ifodalaydi.

Foyda massasi odatda tarmoq korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning natural ko'rinishida ifodalanadi va ular miqdori (kg, litr, m³, m²) va boshqa ko'rsatkichlarda ifodalanadi.

Foydani maksimallashtirish uning foyda me'yorini va massasini oshirish zarur. Ammo firma uchun foyda me'yori muhimroq, chunki u firma faoliyatining samaradorligini ta'minlaydi. Foyda me'yori jamiki foydaning uni topish uchun qilingan umumiy xarajatlarga bo'lgan va foizlarda ifodalanagan nisbatidir.

$$F_M = \frac{\Phi}{Y_X} < 100\%$$

F_M – foyda me'yori;

F – foyda;

U_X – umumiy xarajatlar.

Yoki foyda me'yorini aniqlashning ikkinchi usulida foydani asosiy va aylanma fondlarga bo'lgan nisbati orqali ham hisoblash mumkin. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$Fm = \frac{\Phi}{A\phi_1 + A\phi_2} \times 100\%$$

F_M — foyda me'yori;

F – foyda;

Af_1 – asosiy fondlar qiymati;

Af_2 – aylanma fondlar qiymati.

Faoliyat turiga ko'ra daromadni ishlab chiqarish, tijorat (savdo-sotiq) va bank foydasi kabilarda ko'rsatish mumkin.

Tijorat (savdo-sotiq) daromadi asosan ishlab chiqarish qorxonalarida yaratilgan sof foydaning bir qismi bo'lib, uni ishlab chiqaruvchilar tijorat xodimlariga tovarlarini ko'tara bahoda kechib beradilar. Tijoratchilar esa, tovarlarni chakana baholarda sotish orqali korxona daromadlarini va ular tijoratchilarga ko'tara baholar orqali bergan sof daromadning bir qismini o'zlashtirishni ta'minlaydilar. Ishlab chiqaruvchilar tovarlarning muomala jarayoni bilan shug'ullanmaydilar. Sababi, ular yo ishlab chiqarishni ma'lum vaqtga tovarlarni sotib bo'lgunga qadar to'xtatib turishlari kerak, yoki qo'shimcha mablag' ajratishlari zarur bo'ladi.

Bank foydasi esa odatda berilayotgan kreditlarga qarz oluvchilar tomonidan to'lanadigan foizlarni tashkil etadi.

Firma daromadi deganda uning pul tushumlarini anglash kerak. Daromad foydadan ko'p bo'ladi. Firma daromadi uchga bo'linadi.

a) umumiy daromad (UD) - barcha tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan pul. Uning miqdori sotilgan tovar va xizmatlar soniga (Q) va ularning bozor narxiga (N) bog'liq. Bunda

$$UD = Q \times H;$$

Agar firma tovarni ko'p chiqarsa va yaxshi narxda sotsa, umumiy daromad ko'payadi.

b) o'rtacha daromad (O'rd) – tovar birligini sotishdan tushgan pul. Uni topish uchun umumiy daromad sotilgan tovar miqdoriga bo'linadi.

v) me'yoriy daromad (Md) – qo'shimcha ravishda sotilgan tovardan tushadigan qo'shimcha pul (Qp), uni aniqlash uchun sotilgan qo'shimcha Qr tovarlar miqdoriga bo'linadi.

$$Md = Qp : Qr.$$

Bu ko'rsatkich tovarlarni qo'shimcha ishlab chiqarish, umumiy daromadni oshirishini ko'rsatadi. Agar umumiy daromad xarajatga teng bo'lsa, natija nolga teng, ya'ni foyda ko'rilmaydi. Foyda firma faoliyatining moliyaviy natijasi hisoblanadi. Firma me'yoriy foyda olishga intiladi.

Me'yoriy foyda – me'yoriy daromad bilan eng yuqori chiqimlar o'rtasidagi tafovutdir. Me'yoriy foyda mahsulot ishlab chiqarishning muayyan darajasiga qadar ijobiy bo'ladi, ammo unga etgandan so'ng salbiy bo'lib qoladi. (salbiy foyda ziyonning o'zidir). Firma foydaning miqdori maksimal bo'ladigan ishlab chiqarish darajasiga qanday erishadi? Agar qo'shimcha ishlab chiqarish jarayonida xarajatga nisbatan daromad oshsa, firma ishlab chiqarishni kengaytiradi va maksimal foydaga erishadi.

Iqtisodda iqtisodiy va balansdagi foyda degan tushuncha ishlatiladi. Iqtisodiy foyda (sof foyda) – olingan daromad bilan ichki va tashqi xarajatlar o'rtasidagi farq hisoblanadi. Buxgalterlik foydasi tovarni sotishdan olingan yalpi tushumdan tashqi ishlab chiqarish xarajatlarini ayirboshlashdan qolgan qismidir. Buxgalterlik foydasi korxona faoliyatining samarali yoki samarasiz ekanligini ifodalay olmaydi. Buxgalterlik foydasidan ichki korxona ishlab chiqarish xarajatlarini ayirgandan so'ng qolgan foyda iqtisodiy foyda hisoblanadi.

Ma'lumki, firma doimo foyda olishga va uning miqdorini oshirib borishga harakat qiladi. Foydani xarajatlarni ko'paytirmasdan oshirish mumkin emas. Belgilangan xarajat miqdoriga nisbatan mahsulot miqdori ko'paya borsa, foyda miqdori o'sib boradi. Ammo resurslar miqdori cheklangan. Qancha sarflab, qancha foyda ko'rganligi firma ishining samarasini belgilaydi. Shu boisdan iqtisodiyotda foydalilik yoki rentabellik deb atalgan ko'rsatkich qo'llaniladi. Uni aniqlash uchun olingan foyda qilingan xarajatlar bilan taqqoslanadi va xarajatlar birligiga foyda to'g'ri kelishi ma'lum bo'ladi.

Rentabellik – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt (yil, oy, kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararligini) ko'rsatadi.

Korxona rentabelligi olingan foydani qilingan sarflarga taqqoslash orqali aniqlanadi va u foizlarda ifodalanadi. Korxona umumiy xo'jalik faoliyati rentabelligini biror turdagi mahsulot ishlab chiqarish rentabelligi asosida ham hisoblash mumkin.

Korxona umumiy faoliyati rentabelligi (R) quyidagicha aniqlanadi:

$$R_I = \frac{\text{фойда}}{\text{таннарх}} \times 100\%,$$

$$R_I = \frac{\text{фойда}}{\text{асосий ва айланма маолаф}} \times 100\%,$$

Rentabellik darajasining o'sishiga quyidagi: ishlab chiqarishni tashkil etish darajasi, ishlab chiqarishning unumdorligini oshirish, materiallar, yoqilg'i, xom ashyoning arzonligi, xizmat ko'rsatish va boshqaruv sarflarning kamaytirilishi kabi omillar ta'sir ko'rsatadi.

3. Bozorda firma harakatining umumiy tamoyillari

Bozor iqtisodiyoti tasodiflardan holi emas. Bozorda xizmat ko'rsatayotgan firmalar har xil vaziyatlarga tushib qolishlari mumkin. Firmaning ishi yurishib, boyib ketish yoki zararga yo'liqib, boridan ajralishi hech gap emas. Bunday holat birinchidan, firma ishini uquvsiz yuritishdan, ikkinchidan firmaga bog'liq bo'lmagan holda vaziyatning o'zgarishidan kelib chiqadi. Bozordagi resurslar va tovarlar narxining kutilmaganda o'zgarib qolishi, mijozlar va sheriklarning aynib ketishi, soliq, boj pulining o'zgarishi, xalqaro vaziyatning keskinlashuvi xatarni yuzaga chiqaradi. Firmalar yo'liqadigan xatarlarni uch guruhga bo'lish mumkin.

1. Ishlab chiqarish xatari. Bu kerakli hajmdagi va turdagi tovarlarni yaratishga rahna soluvchi xavf-xatar.

2. Tijorat xavf-xatari. Bu mo'ljallangan resurslarni bozordan ola bilmaslik va tovarlarni kutilgan miqdorda va narxda sota bilmaslik xavf-xatari.

3. Moliyaviy xavf-xatar. Bu firma moliya bozorida va soliq

to'lash sohasida bo'ladigan xavf-xatardir.

Demak, eng, avvalo, firmalar xatarni chetlab o'tish yo'llarini qidirishi kerak. Qaerga, qancha pul qo'yish, qaysi sohada ish boshlashdan oldin qaerlarda ish qanday ketayotganligi o'rganiladi, axborot to'planadi. Axborot tovar narxi, savdo hajmi, raqobatchilik vaziyati, xarajatlar darajasi, bozorning kengayishi imkoniyati, resurslar narxi, reklama holati va boshqa sohalarni qamrab oladi.

Bozorda firma harakatining asosini raqobatchilik vaziyatini o'rganish tashkil etadi. Har kanday firmaning maqsadi tez kunda foydani maksimallashtirish, oz foyda bilan qanoat qilgan holda o'z bozorini kengaytirishi yoki raqibini bozordan siqib chiqarish, yangi bozorga sekin-asta kirib borishdir. Raqobatdagi iqtisodiy tanlov tamoyiliga ko'ra iqtisodiyot ishtirokchilari saralanadi: yaxshi ishlagan firma boyib ketadi. Shu sababli har yili dunyoda minglab firmalar yopilsa, minglab yangilari ochiladi. Firmalar raqibini siqib chiqarish uchun nisbatan sifatli va arzon tovarni taklif etishi shart. Raqobat qizg'in joyda iqtisodiy o'sish jadal boradi, u sustlashgan sharoitda esa iqtisodiy turg'unlik yuz beradi.

Respublikada makro va mikroiktisodiyotni barqarorlashtirishga erishish – iqtisodiy islohotlarning hozirgi davrdagi strategiyasining asosiy yo'nalish hisoblanadi. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish korxonalarning ishlab chiqarish faoliyatini barqarorlashtirish bilan bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «...inqirozga uchrashga chap berish uchun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan mahsulot tarkibini o'zgartirish yuzasidan oldini olish chora-tadbirlarini ko'rishga undaydi. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga harakat qilishga, mahsulotning sifati va iste'mol xossalarini yaxshilashga, uning raqobatga bardoshlilikini oshirishga majbur qiladi»², degan edi.

Asosiy atama va tushunchalar

Xarajat, ishlab chiqarish xarajatlari, muomala narxlari, tashqi va ichki xarajatlar, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar, cheklangan xarajatlar, daromad, foyda, normal va iqtisodiy foyda, foyda normasi va massasi, foydani maksimallashtirish yo'llari, firma xatari va uning turlari.

² Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –Toshkent: O'zbekiston. 1998. 350-351 betlar.

10-mavzu. Ish HAQI VA MEHNAT BOZORI

1. Ish xaqining iqtisodiy mazmuni

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosida olib borilayotgan iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili bu inson omilidir. Mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslarning iqtisodiyotida faol qatnashishlari mamlakatimizni iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan baquvvat bo'lishini ta'minlaydi. Mehnatga yaroqli shaxslarni ishga jalb etishning asosiy yo'li, ularning mehnatlari darajalariga qarab ish xaqi to'lovini to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq. Ish xaqi bozor iqtisodiyoti sharoitida jami daromadlar qismida asosiy qismini tashkil etadi. Ish xaqi iqtisodiy kategoriya bo'lib yollanma ish kuchi xodimini ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashganligini mehnat darajasiga qarab yaratilgan yalpi mahsulotdan pul shaklida o'z mehnat qiymatini ish xaqi sifatida olinishiga aytiladi. Ish xaqi insonning ishlab chiqarish jarayonida jismoniy va ruhiy kuch yig'indisini sarflanishiga to'langan xaqdir. Ish xaqi ishchining qiymatini qoplanishini ta'minlashi lozim. Ish xaqining ishchi kuchi qiymatini qoplashi quyidagilarni qoplashi zarur. Ish xaqi ishlab chiqarish faoliyatini olib borayotgan xar bir ishchini shaxsiy va ijtimoiy talablarni qondira olishi zarur. Bu talablar ishchi kuchini mehnat qilish faoliyatida doimiy ravishda qatnashishini ta'minlashi zarur. Ya'ni uning iqtisodiy va ma'naviy talablarini qondirish zarur. Ish beruvchi esa yollanma mehnatni ish bilan ta'minlashidan maqsad ma'lum darajada foyda olish asosida o'zining iqtisodiy manfaatdorligini ta'minlashdir. Ish xaqini quyidagi yo'nalishlarda ko'rib chiqish maqsadga to'g'ri bo'ladi. Ish xaqi bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida ish kuchi qiymati shaklida ifodalanadi, ishlab chiqarish jarayonida esa ish kuchining mehnati xaqi sifatida uning mehnatini miqdorini va qiymatini ifodalashi kerak, ish xaqi ishchining shaxsiy oilaviy daromadining asosiy qismi shaklida ifodalanadi. Ish kuchi bozorda tovar sifatida sotiladi. Ishchi o'z kuchini sotadi xaridor esa uni sotib oladi. Xaridor ish kuchini sotib olishdan maqsad ishlab chiqarish jarayonida undan foydalanish natijasida ma'lum bir foyda (daromad) darajasini o'zlashtirishdan iboratdir. Ishchi kuchi tovar ekan uning qiymati qanday belgilanishini bilish zarur.

Uning qiymati quyidagilarga bog'liq:

- ish kuchini mehnat qilish qobiliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklar va ularga ko'rsatiladigan xizmatlar qiymatiga;

- ish kuchi o'z qiymati evaziga o'zining oila a'zolarini boqish darajasiga ega bo'lishiga;

- ish kuchini malakasini, kaspiy mahoratini oshirishga bo'lgan talablarini qondirishi kerak.

Ish kuchini sotuvchi sub'ekt bilan uni xarid qiluvchi ish beruvchi sub'ekt o'rtasida ishchi kuchini sotish va sotib olish bo'yicha bitim tuziladi. Bu bitim o'zida talab va taklifni bir biriga muvofiq kelishini ifodalaydi. Ishlab chiqarish sub'ektlaridagi mehnat jarayonida ish xaqi mehnatga to'lanayotgan xaq sifatida nomoyon bo'ladi. Buning asosiy sababi quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish sub'ektlarini ish kuchini nafaqat mehnat qilish darajasi qiziqtiradi balki uning mehnatini haq olmagan xolda yaratgan foydasi qiziqtiradi;

- ish xaqi ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchini qiymati ekanligi bilan ish beruvchi sub'ektini qiziqtirmaydi balki ishchi kuchi qanday qiymat va sifatiga teng mehnat qilish darajasi qiziqtiradi;

- ish xaqini ish kuchi qiymati shaklida ifodalanishining asosiy sababi, u ma'lum bir ish vaqtida bajarilgan ish uchun olgan ish xaqi bo'lib ko'rinishidadir. Chunki ish xaqi ish bajarilgandan so'ng to'lanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov – 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasida «aholi bandligi va uning daromadlarini oshirish masalasini xal etish borasida salmoqli ishlar qilindi»..., aholining real pul daromadlari bir yilda 27 foizdan ziyod ko'paydi..., aholining ish xaqi va daromadlarini bosqichma-bosqich oshirib borish, mamlakatimiz iste'mol bozorini, rag'batlantirish siyosati..., joriy yil uchun ko'zda tutilgan inflyasiya ko'rsatkichlari doirasidan chiqmagan holda, o'rtacha ish xaqi miqdorini kamida 1,5 barobar oshirishni ta'minlash uchun tegishli manbalarni izlab topish muhim vazifa qilib qo'yilmoqda» degan edilar.

Ish xaqini tashkil topishi to'g'risida fransuz olimi J.B.Sey nazariyasida birinchi marotaba ko'rilgan. Uning fikricha ishlab chiqarish

jarayonida uch omil, mehnat, er va kapital faol qatnashib, ular daromad yaratadilar.

Ya'ni bu uch omil daromad manbaini tashkil etadi. Bu nazariyani amerikalik J.V.Klark yanada rivojlantirib ishchi kuchi unumdorligi qo'shilgan omil unumdorligi g'oyasini vujudga kelishiga asos bo'ldi. J.B.Sey ishlab chiqarish omillarini o'zining «Boyliklarining taqsimlanishi» nomli asarida ishlab chiqarishda yaratilgan boylik uchchala omil o'rtasida taqsimlanadi deb fikr bildirgan.

To'g'ri bu omillar ishlab chiqarishda yangi yaratilayotgan boylikni yaratishning asosiy manbai xisoblanadi. Ammo bu boylik taqsimoti bu uch omil o'rtasida tenglik darajasida taqsimlanmaydi. Aks xolda ishlab chiqaruvchi sub'ekt o'zining tadbirkorlik faoliyatidan foyda olmagan bo'lur edi.

Tadbirkor sub'ekt foydasi ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan ish kuchining ma'lum mehnatini qiymatiga haq to'lanmasligi oqibatida foyda oladi.

2. Ish xaqi to'lash turlari

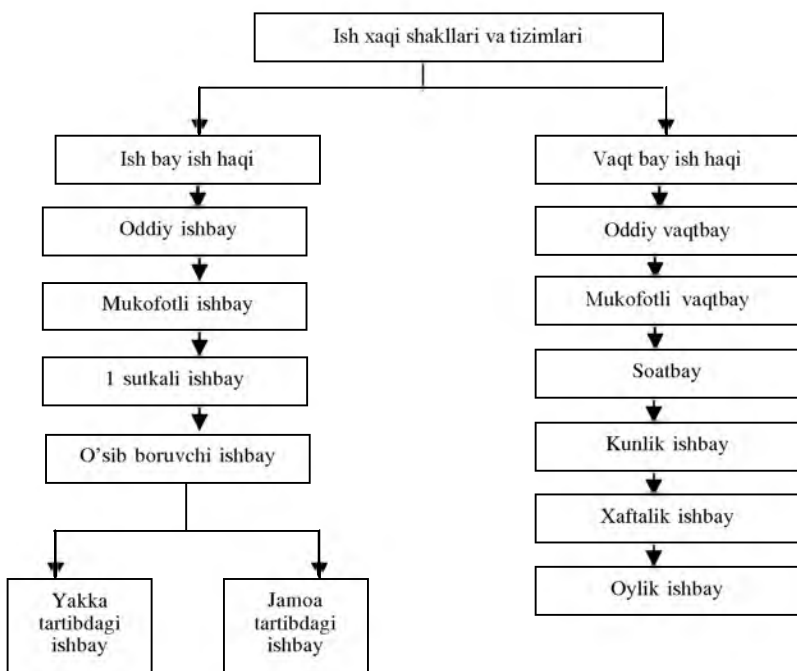
Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish xaqi ijtimoiy va iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Ish xaqi ishchi kuchi qiymatini o'zida ifoda etadi. Xozirgi davrda ish xaqi to'lashning quyidagi turlari keng qo'llaniladi. Bu ish bay va vaqt bay ish xaqi to'lashdir. Uning turlarini quyidagi (rasm) da ko'rish mumkin.

Ishlab chiqarishda ish xaqi to'lashni qaysi shaklda olib borilishi ish beruvchining ixtiyorida bo'ladi. U ishlab chiqarish sharoitlaridan kelib chiqqan xolda ish xaqi to'laydi. Respublikada ish xaqi to'lashning asosan ikki usuli ish bay va vaqt bay usuli iqtisodiy rivojlanishining tarmoqlari xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda qo'llanilmoqda.

Xozirgi erkinlashgan bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'tara bitim asosida xam ish xaqi to'lash qo'llanilmoqda. Ish xaqi to'lashning bu shakli ma'lum ish xajmini ish kuchlari bilan kelishilgan xolatda ularga bajarish uchun topshiriladi. Ish xaqi odatda tarif tizimi tarmoqlar va

mamlakat mintaqalariga qarab tartibga solinadi. Ish xaqi xodimlar malaka ma'lumotlari e'tiborga olingan xolda to'lanadi.

Tarif tizimi tarif malaka so'rovnomasidan, ta'rif jadvaldan va tarif ish haqi darajalaridan tashkil topadi. Tarif tizimi malaka ma'lumotlarini va ish xaqi to'lash bilan bog'liq bo'lgan koeffisientlarni o'z ichiga oladi. Ish xaqi to'lash koeffisientlari ishning oddiyligidan murakkablik darajalariga qarab belgilanadi.

3- rasm. Ish xaqi shakllari va tizimlari

Tarif tizimi ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchlarini yuqori darajada ish xaqlari olishga ularni o'z mutaxassislik va kaspiy mahoratlarini oshirishga davat etadi. Tarif malakasi, kasplar va mehnat turlarini batafsil ifoda etadi. Uni bajarilishi uchun zarur bo'lgan kaspiy mahoratlarini ish razryadlariga bo'lishni ifoda etadi. Ishchining malaka darajasi uni ishga qabul qilishda berilgan razryad bilan ifodalanadi.

Ta'rif jadvali tarif razryadlari va tarif koeffisientlaridan tashkil topadi. Respublikada tarif setkasi 22 razryadlardan tashkil topgan. Ishchilar mehnatini 1-8 razryadlar asosida, mutaxassis va xizmatchilar 9-16 razryadlar bo'yicha, yuqori lavozimi xizmatchilar esa 17-22 razryadlar bo'yicha ishga qabul qilinadilar va ularga ish razryadlari asosida ish xaqi to'lanadi. Respublikada aholini ijtimoiy ximoyalashni ta'minlash maqsadida iqtisodiy rivojlanishdagi inflyasiya jarayoni darajalarini e'tiborga olgan xolda ish xaqini eng past darajasi belgilash asosida oshirib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy o'quv muassasalarini xodimlarini ish xaqi to'lovlarini takomillashtirish va ularning mehnatini moddiy rag'batlantirish to'g'risida № PP-926 raqamli 24 iyul 2008 yilda farmoni e'lon qilingan. Bu farmonga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 1 avgust 2008 № 164 qaroriga binoan oliy o'quv yurtlari prof-o'qituvchilari va rahbarlariga ish xaqi to'lash 1 sentyabrdan lavozimlariga belgilangan oylik maoshi to'lanadi.

Vaqtbay ish xaqi to'lash asosan mutaxassislarning va ishchi xodimlarning kaspiy malakaviy mahoratlariga qarab mehnatlarini o'lchash qiyin bo'lgan tarmoq korxonalarida to'lanadi. Ish bay ish xaqi to'lash asosan moddiy ne'matlar ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan ishchi xodimlarning mehnati asosida ishlab chiqarilgan mahsulotlar birligiga qarab ish xaqi to'lanadi.

Ishbay ish xaqi to'lash odatda ma'lum bir aniq ishni bajarishda, uni miqdorini xisoblash mumkin bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlari korxonalarida qo'llaniladi. Oddiy ishbay ish xaqi to'lashda bajariladigan ishning mahsulot birligiga qo'yilgan to'lov xaqi asosida to'lanadi.

Mukofotli vaqtbay ish xaqi odatda mutaxassislarninig, kaspiy mahoratli ishchilarning ularga berilgan ish vazifalarini o'z vaqtida sifatli

bajarganlarida ular oylik kvartal va yillik mukofotlarini olishga muvoffaq bo'ladilar.

Ishbay mukofot tizimi ishchi tomonidan belgilangan ishlarni sifatli ko'p xajmda va arzon ishlab chiqarishga erishsa ishbay mukofotni olishga muvaffaq bo'ladi.

Mukofotli ishbay ish xaqi to'lashda qo'shimcha yana yillik mukofot ham to'lanadi. Ish xaqiga ta'sir etuvchi omillar o'sha mamlakatda shakllanadigan an'anaviy udumlar, ijtimoiy – madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun kerakli mablag'lar tashkil etadi. Vaqtbay ish xaqi to'lash shakllari odatda bir kishi tomonidan bajarilgan ishlab chiqarish xajmini o'lchab bo'lmaydigan va aniq ishlab chiqarishni talab etuvchi tarmoqlarda va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida qo'llaniladi. Ish xaqi nominal va real ish xaqlariga bo'linadi. Nominal ish xaqi ma'lum bir ish vaqtiga to'lanadigan xaqga aytiladi. Real ish xaqi esa ana shu nominal ish xaqi ish kuchini iste'mol talablarini qanchalik qanoatlantirish darajasida ifodalanadi. Ish xaqi tirikchilik vositalarini xarid qilish va pul jamg'armasini hosil qilish uchun ishlatiladi.

Ish xaqi darajasi bajarilayotgan ishlarning murakkablik va bajarish muddatlariga qarab belgilanib boradi. Ish xaqi to'lash mehnatga qarab ish xaqi to'lash qonuniga rioya qilgan xolda amalga oshirilishi iqtisodiyotni samarali rivojlanishini ta'minlaydi.

Erkinlashtirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatni motivasiyalashtirish tadbirkorning asosiy vazifalaridan biri xisoblanadi. Tadbirkor ish kuchlarining mehnatga jalb etish, uni tashkil etishda xar bir ishlab chiqarish xodimini psixologiyasini bilishi katta ahamiyatga egadir. Ish kuchiga faqat ishlab chiqarish jarayonida ma'lum moddiy ne'matlar yaratuvchi sub'ekt sifatida qaramasdan, uning ko'p qirrali faoliyatini e'tiborga olish zarur. Tadbirkor maqsadi ishlab chiqarishdan foyda olish, mahsulot sifatini oshirish uning tannarxini kamayib borishiga erishishdan iboratdir.

Ammo tadbirkorning ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan jarayoni ish kuchi talablari bilan mos kelmasligi mumkin. Ishbilarmon tadbirkor bu muammolarni xal etish yo'llarini izlab topadi. Chunki tadbirkor ish kuchini foydalanishning asosiy man'bai sifatida qaramasdan, uni ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan sub'ekt sifatida qarashi kerak. Tadbirkor buning uchun:

- ish kuchi talablarini to'liq qondirishga intilishi;
- tadbirkor ish kuchini ishlab chiqarish korxonasi faoliyatlarini olish uchun uning zarurligini anglashlari;
- ish kuchini ma'naviy va moddiy jihatdan rag'batlantirishlari zarur.

Xorijiy mamlakatlarda ish xaqi to'lash asosan uch qisimga bo'linadi. Birinchi qism bu manbaga, yoki ishchi mehnatiga qarab to'lanadigan xaq. Ikkinchi qismi shu firmada ishlash muddatlariga qarab qo'shimcha ish xaqi to'lanadi. Uchinchi qismi esa ishlab chiqarish sub'ektlarining qulga kiritgan yutuqlariga qarab belgilanadi. Buning mohiyati shundan iboratki ishlab chiqarish xodimini mehnatga bo'lgan munosabatini mustahkamlaydi va uning bir erda ishlashga choralaydi.

3. Mehnat bozori

Mehnat bozori barcha bozor turlari ichida eng asosiy bozor xisoblanadi. Mehnat bozori o'zining maxsus xususiyatlariga ega. Bu bozorda oddiy mehnat tasirida yaratilgan tovarlar bilan savdo qilish emas balki iste'mol va ishlab chiqarish vositalarini yaratuvchi inson mehnati bozori ekanligi bilan ajralib turadi.

Mehnat bozorini rivojlanishi bozor talablari asosida uning tashkil topishi insonlarning psixologik qarashlari, ijtimoiy xususiyatlari xamda mehnat qilish faoliyati bilan bog'liq.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatni motivasiyalashtirish ya'ni uning turli shakllarida, bozor talablari asosida rivojlanishi bilan ajralib turadi. Mehnat bozorida inson va uning oila a'zolarini to'liq davr talablari asosida kamolotga etkazish uchun zarur bo'lgan moddiy omil ish xaqi shakllanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozori ko'p qirrali bozor bo'lib, u jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy xolatini ifoda etadi.

Mehnat bozorida ish beruvchilar bilan ish kuchlarini sotuvchi sub'ektlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar xam tovar va pul shaklida amalga oshiriladi, sababi bozor iqtisodiyoti sharoitida ish kuchi tovar bo'ladi. Bu maxsus tovar, foyda keltiruvchi tovar xisoblanadi, bu tovarning maxsusligi shundan iboratki ish kuchidan uning mehnat qilish, tadbirkorlik xususiyatlarini ajratib bo'lmaydi.

Ishchi kuchi tovar deganda asosan ishchini mehnat qilish qobiliyati darajasi tushunilishi kerak. Ishchi kuchini mehnat qilish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa uning qiymati shunchalik yuqori bo'ladi. Mehnat bozorida ish kuchini ishlab chiqarishning ma'lum yo'nalishlari bo'yicha qo'llash uchun oldi sottisi amalga oshiriladi.

Mehnat bozorining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

-ish kuchi egalari bilan unga talabgor bo'lgan ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasida iqtisodiy munosabat tovar pul shaklida amalga oshiriladi;

-mehnat bozorida ish kuchiga talab va taklif shakllanadi;

-mehnat bozorida ish kuchini tanlash va ishga yollanish sub'ektlarning ixtiyorida bo'ladi;

-ish kuchining xarakati erkin xarakat bo'lib u istagan soxa va korxonalarida ishlash xususiyatlariga ega;

-mehnat bozori maxsus yo'nalishlarga qarab uning kaspiy malakaviy maxoratlaridan kelib chiqqan xolda shakllanadi;

-mehnat bozori ish kuchi mehnatiga to'lanadigan ish xaqini belgilashni ta'minlaydi;

-mehnat bozor real iqtisodiy rivojlanish muxitlarni e'tiborga olgan xolda ish kuchi mehnat bozorini shakllantirishni ta'minlaydi.

Mehnat bozorining xususiyatlari quyidagilarda ifodalanadi:

-ish kuchlarini sotuvchi sub'ektlar bilan uni xarid qiluvchi sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlar maxsus bitimga asoslanadi;

-mehnat bozorida ish kuchi uchun uning mehnat qilishi uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish va ijtimoiy muxit katta ahamiyatga ega;

-mehnat bozori mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlaydi;

-mehnat bozori doimiy ravishda davlat va uning turli institutlari, kasaba ittifoqlari ta'sirida bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning asosiy siyosatlaridan bir ishsizlikka qarshi kurash darajasini oshirish yo'lida mehnat bozorini tartiblashdan iboratdir. Agarda 2006 yilda mehnat birjasida ishsiz sifatida hisobga olinganlar 29,1 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2007 yilga kelib 27,4ming kishini tashkil etgan. 2007 yilda mehnatga joylashtirish tashkilotlariga ishga joylashish bo'yicha murojat qilganlar

557,4 ming kishini tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2006 yildagiga nisbatan 42,4 foizni tashkil etgan yoki 165,9 ming kishiga ko'paygan.

2007 yilda ro'yhatga olingan ish qidiruvchilarning 75 foizi qishloq aholisini tashkil etgan bo'lib, uning 0,8 foizi 16 -18 yoshgachan, 50,9 foizi 18-30 yoshgachan, 47,0 foizi 30 -50 yoshgachan bo'lganlarni tashkil etgan. 2007 yila ishga joylashtirish tashkiloti orqali ishga joylashtirilganlarning soni 486,5 ming kishini tashkil etgan. Bu ishga joylashish uchun murojat qilganlarning 87,3 foizini tashkil etadi. Ishga joylashtirish 2006 yiga nisbatan 5,4 foizga ko'paygan.

Umumiy ishga joylashganlarning 52,2 foizi 16- 30 yoshdagilar tashkil etgan. 2007 yilda ishga joylashish to'g'risida murojat qilganlarning 88,5 foizi ish bilan ta'minlanganlar. Shulardan 89,8 foizi ayollar, 89,5 foizi erkaklar, 84,6 foizi ni esa qishloqda istiqomat qiluvchi aholi tashkil etgan. Mehnat bozori mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy xolatiga ta'sir etadi. Mehnat bozorining talab darajasida ishlashi mamlakat barqarorligini asosidir. Shuning uchun xam xar bir davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy xolatdan kelib chiqqan xolda mehnat bozorini rivojlantirish uni takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqadi.

Davlat mehnat bozorini tashkil etish va uni boshqarish davlat tomonidan qabul qilingan maxsus dastur asosida amalga oshiriladi. Mehnat bozorini boshqarish dasturi quyidagi maslalani qamrab oladi:

- bandlik darajasini oshirishni rag'batlantirish;
- mehnat xodimlarini malakalarini oshirish va qayta tayyorlash asosida kaspiy mahoratlarni oshirish;
- ish kuchlarini ishlab chiqarishga joylashtirishni ta'minlash;
- ish bilan ta'minlanmagan ishlashni xoxlovchilarni ishga joylashtirish;
- ish bilan ta'minlanmagan mehnat qilishga layoqati bo'lgan shaxslarni ijtimoiy ximoya qilishini ta'minlash.

Shu bilan birga davlat qo'shimcha ravishda qiyosiy usullar orqali mehnat bozorini rivojlantirish uchun chora va tadbirlar ko'radi. Jumladan mamlakatdagi iqtisodiy xolatni, biznesni rivojlantirish chora tadbirlarini amalga oshirishni ta'minlashda pul-kredit va soliq undirish tizimlari orqali tartiblash asosida ishsizlik darajasini kamaytirish va ularga bo'lgan talab va takliflarni muvofiqlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni bo'lishiga erishadi. Erkinlashtirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida erkin

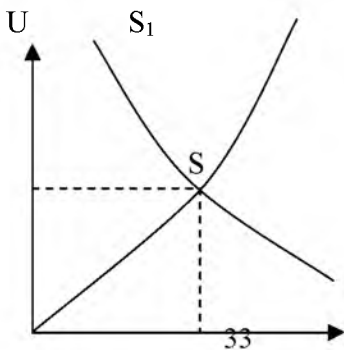
raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasidagi raqobat asosida mehnat bozori shakllanadi. Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z ish kuchini sotuvchi va uni xarid qilib oluvchi sub'ektlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar erkin ravishda ikala sub'ektlarning kelishuvi asosida amalga oshiriladi. Erkin raqobatga asoslangan mehnat bozori quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi:

-ish kuchlari yollash ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasidagi erkin raqobatga asoslanadi;

-ish kuchini mehnat bozoriga taklif qiluvchilarning asosiy qismi malakasiz, mutaxassis bo'lmagan sub'ektlar tashkil etadi;

-ishlab chiqarish sub'ektlaridagi mehnat qilish sharoitlarini deyarlik birday bo'lishi ish kuchiga bo'lgan tovar-pul munosabatlarini tengligiga va uni ish haqiga ta'sir qilmasligida ifodalanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish kuchiga bo'lgan talab bilan taklif o'rtasidagi muvozanat ijtimoiy iqtisodiy axamiyatga ega. Ish kuchlariga bo'lgan talab va taklif muvofiqligi iqtisodiy rivojlanishning xamma tarmoqlarini qamrab olishi kerak, shundagina iqtisodiyot inqirozsiz barqaror rivojlanadi.

Ish kuchiga bo'lgan talab ishlab chiqarish jarayonini, xajmini va uning turlarini o'sib borishiga bog'liq. Demak ish kuchiga talab moddiy va nomoddiy tarmoqlarini rivojlanish darajasiga bog'liq ekan, ish kuchini yollovchi tadbirkor sub'ekt uni ishga jalb qilishi unga qanday foyda keltirishini va uning qiymatini qoplab olishini bilishi zarur. Shunga qarab ish kuchiga talab va taklif (1-rasm) shakllanadi. Ishlab chiqarish sub'ekti bo'lgan tadbirkorni ish kuchini mehnat qilish qobiliyati va ish kuchi mehnati asosida yaratiladigan yangi qiymat ham qiziqtiradi. Xulosa qilib aytish mumkin ish kuchiga bo'lgan talabning o'sishi ish xaqiga nisbatan teskari proporsional nisbatda bo'ladi. Ish

4-rasm. Ish kuchiga talab va taklifni shakllanishi

- U- Ish kuchi qiymati;
- Q- Mehnat miqdori;
- S- Mehnatni taklif qilish egri chizig'i;
- D- Ish kuchiga bo'lgan egri talab.

xaqini o'sishi ish kuchiga bo'lgan talabni kamaytiradi. Ish kuchiga bo'lgan talab iqtisodiy rivojlanishning siklik bosqichlariga, fan va texnika taraqqiyotida foydalanish darajasiga va iqtisodiy mintaqalarda mehnat bozorlarini xususiyatlariga bog'liq. Ish kuchini mehnat bozorida taklif qilishga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- iqtisodiy mintaqalarning demografik jarayonlari, ishlab chiqarishda qatnasha oladigan mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lganlar;
- ayollarning tadbirkorlik faoliyatlarida ularning faolligini o'sib borishi;
- aholining malakaviy va kaspiy maxorat darajalarini oshib borishi;
- aholining migrasiya jarayonlari darajasi;
- ish xaqlarining o'sib borishi va mehnat sharoitlari darajalariga xam bog'liq.

Ish kuchini ishlab chiqarish jarayonida bandligi davrida ishlab chiqargan mahsuloti uning pulda ifodalangan qiymati ish o'rnini egallash samaradorligini bildiradi. Demak ish vaqtdan unumli foydalanish zarur. Foyda samaradorligi esa ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchi xodimi ma'lum ishlab chiqarish darajasiga erishgandan keyingi vaqtlar ichida u foyda (daromad) keltiradi.

Foyda samaradorligini o'sishi ishlab chiqarishda bandlik vaqtini qisqartirishda ifodalangan xolda ish xaqi darajasini kamayishiga ta'sir etmaydi. Foyda samaradorligi odatda mehnat tejamkorligini ifodalanishi mumkin. U ish vaqtiga nisbatan bo'sh vaqtini ko'payishida ifodalanadi.

Tarmoq darajasida esa foyda samaradorligini o'sishi ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchlarini qisqarishga olib keladi.

Mehnat bozorida ish kuchiga talab va taklif doimiy ravishda o'zgarib turadi.

Mehnat bozorini o'rganishda mehnat bozori modellarini o'rganish zarur.

Mehnat bozori modellarini quyidagi turlari mavjud:

- erkin raqobatga asoslangan mehnat bozori, bu erda ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasida ish kuchiga bo'lgan talablarini qondirish erkin raqobat asosida amalga oshiriladi;

- monopsoniya mehnat bozori. Bu mehnat bozori takomillashmagan bozor bo'lib, unda yagona monopsoniya monopoliya sub'ekti tomonidan ish kuchi mehnati xarid qilinadi;

- monopoliya mehnat bozorida ish kuchini xarid qilish bir necha turli yo'nalishdagi firmalar tomonidan amalga oshiriladi;

- oligopoliya mehnat bozorida odatda ish kuchi mehnati bozorida, odatda bir necha monopoliyalar ish kuchlarini ishga yollash bilan shug'ullanadilar;

- sof oligopoliya mehnat bozorida yirik monopoliyalar ish kuchi xaridorlari bo'ladi.

Monopsoniya asosiy xususiyatlari ma'lum bir yo'nalishda ish kuchlarini asosiy bandligi tashkil etadi. U mehnat turiga nisbatan alternativ mehnat deyarlik bo'lmaydi.

Bunday mehnat turlari odatda iqtisodiy mintaqalar xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda uni o'zgartirishining qiyinchiligidadir.

Jumladan, qishloq joylarida dehqon yoki chorvador mehnati yoki duradgor mehnati va boshqalar.

4. Ish haqi belgilashda kasaba uyushmalarining o'rni

Kasaba uyushmalari ishchilarining assosiasiyalari bo'lib, ular o'z a'zolarining manfaatlarini ifoda etish uchun tuziladi. Kasaba uyushmalari o'zlarining a'zolari talablari asosida, ularning ish xaqclarini oshirish bo'yicha, ularga zarur bo'lgan mehnat qilish sharoitlarini yaratish, ularning dam olishlari va sog'liqlarini ta'minlash yo'lida asosiy ximoya qiluvchi tashkilot hisoblanadi.

Kasaba uyushmalari ishchilarning ish vaqtlarini, ularga beriladigan dam olish ta'tillarini to'g'ri tashkil etilishini, ishga qabul qilish, ishdan bo'shatilishni mehnat kodekslariga rioya qilingan xolda amalga oshirilishini nazorat qiladi.

Kasaba uyushmalarining asosiy faoliyatlari bu ishchilarning mehnatlarini muxofaza qilish va ish xaqqlarini o'sib borishini ta'minlashdan iboratdir. Buning uchun kasaba uyushmalari mehnat bitimlarini ish kuchiga talabgor sub'ektlar bilan tuzishda faol qatnashadi. Unda bajariladigan ish turlari va ish xaqqlari to'g'risida kelishiladi. Kasaba uyushmalari ish joylarini ko'paytirish uchun ko'rashadilar. Kasaba uyushmalari ish kuchlaridan mehnat bitimlariga rioya qilishni ish beruvchilardan talab qiladi. Ayollar va mehnat qilish yoshiga etmagan yoshlarni asossiz mehnatlaridan foydalanishga qarshi kurashadilar. Kasaba uyushmalar ish kuchi mehnatini taklif qiluvchi monopol xuquqiga ega bo'lgan jamoa tashkilotidir.

Hozirgi fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish sur'atlarining tezlashganligi natijasida xodimlarning mehnat qilish va yashash sharoitlari o'zgarib bormoqda. Bunday sharoitda asosiy masala ishchi va xodimlarning mehnat qilish sharoitlarni engillashtirish, mehnat faoliyatlarini yanada rag'batlantirishdan iborat. U ma'lum ijtimoiy muhitda yuzaga kelib mehnati uchun to'lanadigan hamma to'lovlarni va muhit sharoitlarini o'z ichiga oladi va ijtimoiy qonunlarda yoritiladi. Bu qonunlarga asoslangan holda davlat kasaba uyushmalari va mehnat jamoalari mehnat munosabatlarini takomillashtirib beradilar.

Biz bilamizki, korxonaning asosiy maqsadi ko'proq foyda olish bo'lib, ish haqi esa ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Ishlab chiqarish jarayonida ishga yollovchilar va yollanuvchilar o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqadi. Bu ziddiyatlarni esa ma'lum davrga kelishuvlar asosida jamoa bitimlarini imzolash orqali hal etish mumkin.

Ishga yollovchilar va xodimlar o'rtasidagi mehnat ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy hujjat jamoa bitimi deyiladi. Bitimda ikki taraf ya'ni korxona ma'muriyati va xodimlarning o'zaro majburiyatlari, ish haqi stavkasi me'yoridan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratmalar aks ettiriladi.

Tarixan ishlarning o'z huquqlarini, shu jumladan, mehnatlarini to'g'ri baholash uchun kurashi kasaba uyushmalarining vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Bu maqsadga esa turli yo'llar bilan erishish mumkin.

Birinchidan mehnatga bo'lgan talabni kengaytirish orqali, ya'ni ish kuchiga talab oshsa, o'z-o'zidan ish haqi stavkasi ham, bo'sh ish o'rinlari ham oshib boradi. Bunda kasaba uyushmalarining vazifasi talabni belgilovchi bir necha omillarni o'zgartirishdan iborat:

— ishlab chiqarilayotgan mahsulot, ko'rsatilayotgan xizmatga bo'lgan talabni oshirish.

— mehnat unumdorligini oshirish.

— boshqa ishlab chiqarish omillari bahosini o'zgartirish.

Ikkinchidan, ish haqi stavkasini oshirishning yana bir yo'li - ish kuchi taklifini qisqartirish. Bunda kasaba uyushmalarining vazifalari:

1. Bolalar mehnatini qisqartirish.

2. Immigrasiyani cheklash.

3. Ish haftasini qisqartirishga yordam berish

4. Nafaqaga muddatida chiqishni ta'minlash.

Uchinchidan, kasaba uyushmalarining yana bir vazifasi, korxona ma'muriyatiga ma'lum kasbdagi ishchilarni aniq ko'rsatilgan talablarga javob bergandagina ishga qabul qilishlarini nazorat qilishdir. Bu talablarga ishga bo'lgan ta'lim darajasi talabi, mutaxassislik bo'yicha ish staji, shaxsiy tavsiflarini kiritish mumkin.

Asosiy atama va tushunchalar

Mehnat bozori, mehnat shartnomalari, vaqtbay va ishbay ish xaqi, tarif setkasi va stavkasi, nominal va real ish xaqi, monopsoniya va oligapsoniya, kasaba uyushmalari, insonga sarflanadigan kapital.

11-mavzu. BOZOR SHAROITIDA RAQOBAT VA MONOPOLIYA

1. Raqobatning mohiyati, iqtisodiy asoslari va shakllari

Raqobat kurashining ahamiyati shunchalik yuqoriki, usiz bozorni tasavvur qilib bo'lmaydi, chunki u bozor iqtisodiyotining mazmuniga aylanib ketgan. Shuni ta'kidlagan holda, Prezidentimiz I.A.Karimov

«O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida raqobat kurashining mohiyati haqida shunday deydi — «iqtisodiyotni erkinlashtirish haqiqiy raqobat muhitini shakllantirish bilan uzviy bog'liqdir. Raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini barpo etib bo'lmaydi. Raqobat - bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir»³.

Raqobat – umumijtimoiy toifa bo'lib, ijtimoiy jarayonlar qatnashchilari o'rtasidagi ko'proq foydaga erishishi uchun bo'ladigan kurashni anglatadi. Raqobat kurashi har qanday jamiyatda amal qiladi. Kishilarning iqtisodiy faoliyati boshqa faoliyatlarning asosini tashkil qilgani uchun kishilik jamiyati hayotida raqobat kurashi muhim rol o'ynaydi.

Iqtisodiy sohadagi raqobat ishlab chiqarish munosabatlarining sub'ektlari ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar, tadbirkorlar, yollanma ishchilar va boshqalar o'rtasida qulayroq ishlab chiqarish sharoitida arzon ishlab chiqarish resurslari va ishchi kuchiga ega bo'lish, unumliroq texnologiya, ish joyi, yaxshi, samarali bozorga kira olish, umuman yuqori daromad olish imkoniyati uchun olib boriladigan kurashdan iboratdir.

Raqobat bozor mexanizmini asosiy qismini tashkil etadi. Uning vazifasi:

- u ishlab chiqarishni, iqtisodiy ijtimoiy zaruriy sharoitlarga ega bo'lishni ta'minlaydi;

- raqobat iqtisodiy resurslarini iqtisodiy jihatdan samarali taqsimotini, kerakli yo'nalishga taqsimlashni ifodalaydi;

- raqobat iqtisodiy resurslardan samarali va tejamkorlik asosida foydalanishni ta'minlaydi;

- raqobat daromadlarni taqsimotini ishlab chiqarish tarmoqlarini ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda taqsimlashni ta'minlaydi;

- raqobat bozor iqtisodiyoti talablariga zid bo'lgan va iqtisodiy jihatdan nosamarador bo'lgan ishlab chiqarish sub'ektlaridan iqtisodiy rivojlanishni tozalashni ta'minlaydi.

Iqtisodiy raqobatning asosini kishilar mulk egalari sifatida alohidalanishi tashkil etadi. Chunki har bir mulk egasini o'z manfaati bor. Uning barcha faoliyati o'z manfaatiga bo'ysungan bo'ladi. Bu

³ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –Toshkent: O'zbekiston. 1999. 34 b

ma'noda raqobat ishlab chiqarish sub'ektlarining to'qnashuvidan iborat. Raqobat eng avval tadbirkorlikka xosdir, u investisiyaning ichki tabiatini ifodalaydi.

I. Raqobat kurashi amal qilishi, hajmi va xarakteriga qarab bir necha turga bo'linadi:

1. Moddiy texnika sohasida sifatli xom ashyo, yangi texnologiya, takomillashgan ishlab chiqarish vositalari uchun bo'ladigan raqobat kurashi.

2. Transport-geografik sohaga ega bo'lish uchun olib boriladigan raqobat kurashi, jumladan firmaning bozorga, transport tarmoqlariga, resurslariga, yaxshi joyga ega bo'lishi uchun olib boriladigan raqobat kurashi.

3. Kadrlar sohasida malakali mutaxassislariga ega bo'lish uchun olib boriladigan raqobat kurashi.

4. Yangi tovarlarni ishlab chiqarish uchun bo'ladigan raqobat kurashi.

5. Pirovard soha – mahsulotni sotish uchun, iste'molchi uchun bo'ladigan raqobat kurashi.

P. Raqobat kurashi amal qilish doirasiga qarab:

1. Tarmoq ichidagi raqobat kurashi. Bunda bir xil tovarlarni yaxshi sharoitda sotish va bozorning katta qismiga ega bo'lish maqsadida kurash olib boriladi.

2. Tarmoqlararo raqobat kurashi. Birinchidan kapitalni kerakli tarmoqlarga sarflash maqsadida olib boriladigan raqobat kurashi bo'lsa, ikkinchidan har xil tarmoqlarda ishlab chiqarish, bir xil mahsulotni sotish uchun olib boriladigan raqobat kurashi hisoblanadi.

III. Raqobat kurashi usullariga qarab:

1. Baholar yordamida olib boriladigan raqobat.

2. Baholarsiz bo'ladigan raqobat kurashlariga ajratiladi.

Bu raqobat kurash turlari sof haqiqatga asoslangan kurash hisoblanadi. Chunki bu kurash usullari asosan mahsulot sifatini oshirish, mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mahsulot tannarxini arzonlashtirish bilan bog'liq bo'lib, bundan nafaqat ishlab chiqaruvchi sub'ektlar balki iste'molchilar ham ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan manfaatdor bo'ladilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida «g'irrom» raqobat turi mavjud

bo'ladi. Bunday raqobat kurashiga iqtisodiy ayg'oqchilik, firma belgisidan noqonuniy foydalanish, kontrakt talablariga rioya qilmaslik, ishlab chiqarish standartlariga rioya qilmaslik, tovarlarga demping narxlarini qo'yish, shantaj, reket, korrupsiya, iqtisodiy jinoyatchiliklarni kiritish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bozor tuzilishini ifodalaydigan to'rt xil raqobat kurashi mavjud:

1. Takomillashgan sof yoki mukammal raqobat kurashi.
2. Takomillashmagan (monopol) raqobat kurashi.
3. Oligopoliya.
4. Sof monopoliya.

2. Mukammal va mukammal bo'lmagan raqobat

Bozor raqobati va boshqa jarayonlar amalga oshadigan sharoitga bozor tartibi deyiladi. U bir qator xususiyatlar bilan belgilanadi. Xususan, korxonalarning soni, miqyosi, taklif etilayotgan tovarlarning turlari, baholar ustidan nazorat qilish darajasi, tarmoqqa kirish, chiqish sharoitlari va boshqalar.

Bozor tuzilmalarining har xilligiga qaramasdan, odatda uning to'rt turi yoki bozor modellari farqlanadi. Bular:

1. Sof yoki mukammal raqobat;
2. Monopolistik raqobat;
3. Oligopoliya;
4. Sof monopoliya.

Bu tuzilmalarning har biri, avvalo, korxonalarning bozor bahosiga ta'sir eta olishi bilan farqlanadi. Qanchalik bu ta'sir kam bo'lsa, shunchalik bozor raqobatli hisoblanadi.

Quyidagi keltirilgan jadvaldan ko'rinadiki, mukammal raqobat va sof monopoliya juda kam hollarda uchraydi, monopolistik raqobat va oligopoliya hayotda ko'proq uchraydi degan xulosaga kelish mumkin:

Mukammal raqobat kurashi deganda – bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan ko'plab mayda korxonalarning va mikrofirmalarning raqobat kurashi tushuniladi. Bunday raqobat kurashiga kirish va undan chiqish oson. Bunda ko'p sonli sotuvchilar ishtirok etib, o'zlari bahoni

belgilay oladilar. Ularning belgilagan bahosi umumiy bahoga ta'sir etmaydi.

Takomillashgan raqobat kurashi sharoitida hech kanday yuridik, texnologik, moliyaviy to'siqlar bo'lmaydi. Mukammal raqobatli bozorda narx talab va taklif asosida shakllanadi. Sotuvchilardan har birining bozorga chiqqan tovardagi ulushi kam bo'lgani uchun, ular bozordagi mavjud narx bilan hisoblashishga majbur bo'ladilar.

Erkin raqobat sub'ektlari kichik tadbirkorlar va mikrofirmalar bo'lib, ularning ish yuritish faoliyatlari ham erkin harakatda bo'ladi. Mukammal — erkin raqobatda korxonalarning bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa o'tishi yoki yangilarining ochilishida ham deyarli hech qanday iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Raqobat turlari⁴

Raqobat turlari	Firmalar soni va miqyosi	Mahsulotning xarakteri	Tarmoqqa kirish va chiqish sharoiti	Axborot olish
Mukammal raqobat	Mayda firmalar	Bir xil turdagi tovarlar	Hech qanday qiyinchiliklarsiz	Hamma turdagi axborotdan foydalanish
Monopolistik raqobat	Ko'p mayda firmalar	Har xil turdagi tovarlar	Hech qanday qiyinchiliklarsiz	Bir oz qiyin
Oligopoliya	Firmalar soni ko'p emas, yirik firmalar bor	Bir xil turdagi tovarlar yoki har xil turdagi tovarlar	Ayrim to'siqlar mavjud	Bir oz chegaralangan
Sof monopoliya	Bitta firma	Noyob tovarlar	Kirishga amaliyot jihatdan o'tib bo'lmaydigan to'siqlar	Bir oz chegaralangan

Takomillashgan erkin raqobat tarmoq ichida va tarmoqlar o'rtasida ham bo'lishi mumkin. Tarmoq ichidagi raqobat bir turdagi tovarni ishlab chiqarish uchun sarf etilgan ijtimoiy zaruriy qiymat

⁴ Dolan E., Mendsey D. Рынок: Микроэкономическая модель. —С-Пб., 1992. С 115.

xarajatlarini qoplovchi tovar bahosini belgilanishini ta'minlaydi. Ular o'rtasidagi raqobat arzon xom ashyo, ishchi kuchi va iste'mol bozori uchun bo'ladi. Takomillashgan erkin raqobat kurashida: ishlab chiqilgan tovar qiymati shu tarmoqlarda ishlab chiqilgan tovarlarning ijtimoiy-zaruriy qiymatiga yaqin bo'ladi.

Tarmoqlar o'rtasidagi raqobat esa turli tarmoqlardagi korxonalarni, firmalarni ko'proq foyda olish uchun o'zaro xom ashyo, arzon ish kuchi va iste'mol bozori uchun olib boriladigan erkin raqobatida ifodalanadi, natijada kapitallarning bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa erkin o'tish raqobati tarmoklardagi firmalarning olayotgan foydasining (foyda me'yorini) pasayishiga olib keladi.

Ko'pgina iqtisodchi olimlar takomillashgan raqobat kurashini nazariy jihatdangina tahlil qilish mumkin deb xisoblaydilar. Raqobat kurashining bunday turining kichik biznes, firma, fermer va dehqon xo'jaliklari, fond birjalari, valyuta bozorlarida amal qilishini hisobga olsak, u molekulyar raqobat kurashi deb nomlanishi ham mumkin. Mukammal bo'lmagan raqobat deganda, sof (mukammal) raqobat bozorining biror-bir sharti bajarilmasligi tushuniladi. Mukammal bo'lmagan raqobat uch turga bo'linadi, bular: a) monopolistik raqobat; b) oligopolya; v) sof monopolya.

1. **Monopolistik raqobat** asosan ishlab chiqarish monopoliyalari shaklida, ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasidagi raqobat asosida vujudga keladi. Fan va texnika taraqqiyoti asosida ishlab chiqarish yiriklashadi va markazlashadi. Bu monopoliyalar bozorning asosiy qismini ishlab chiqarish yo'nalishlariga qarab nazorat qilib turadilar. Monopoliyalar raqobat kurashini yumshatish maqsadida o'zaro qo'shilish holatlari bo'ladi, yoki mahsulotlarni sotish bu hajmi bo'yicha o'zaro kelishish bitmlarini tuzadi. Bu oqibatda monopoliyalanish harakatlarini rivojlanishiga olib keladi. Erkin raqobat kurashi asosida tovarlarni sotish bozorini asosiy qismini egallashi, ularga bozordagi narxlar ustidan nazorat qilishni ta'minlaydi. Bu albatta bozor iqtisodiyoti raqobatini erkinlashtirishga zid va xavflidir.

Texnologiyalashgan monopoliyalar asosan ishlab chiqarishda texnologik jarayon yuqori bo'lgan iqtisodiy tarmoqlar korxonalarida bo'ladi. Masalan energetika, samolyotsozlik, metallurgiya va boshqa shunga o'xshash korxonalarda.

Ilm-fan texnika sohalarida qo'llashdagi monopoliyalar. Bu monopoliyalar o'zlarining ishlab chiqarish jarayonida eng ilg'or texnologiya va mashinalardan foydalanishlari bilan ajralib turadilar. Albatta bunday monopoliyalar uzoq muddat ichida yakka hukmronlik qila olmaydilar. Chunki fan va texnika yangiliklarini ishlab chiqarish sub'ektlari doirasida yoyilishi bu tanho hukmronlikni barbod etadi.

Davlat monopoliyasi milliy valyuta emissiyasini boshqarib boradi va ishlab chiqarish jarayoniga zarur bo'lgan ijtimoiy tovarlarni ishlab chiqarish tashkil etadi. Masalan mamlakat mudofasini mustahkamlash bilan bog'liq ishlab chiqarish jarayonini investisiyalashtirish va boshqalar.

Administrativ boshqaruv monopoliyasi bu asosan iqtisodiy taraqqiyotni markazlashtirilgan boshqaruv usuli orqali olib borishda ifodalanadi. Davlat direktiv rejalar asosida ishlab chiqarish yo'nalishlarini, ishlab chiqarish hajmlarini va boshqa iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarini belgilab beradi. Administrativ boshqaruv monopoliyasi shaklida umuman raqobat jarayoni bo'lmaydi. Administrativ boshqaruv monopoliyasini takomillashtirib bo'lmaydi. Uni faqat tugatish mumkin.

2. **Takomillashmagan raqobatning** yana bir turi oligopoliya sharoitidagi raqobatdir. Oligopoliya raqobati bir necha yirik firmalar hukmronlik qiladigan bozorlarda shakllanadi. Oligopoliya bu ma'lum tarmoqlarda ishlab chiqarishning eng katta qismini o'z qo'lida ushlab turadi. Natijada shu tarmoq bo'yicha bozorda ularning hukmronligini, ularga eng yuqori foyda olishni ta'minlaydi.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulot turiga qarab, sof va tabaqalashtirilgan oligopoliya farqlanadi. **Sof oligopoliya** korxonalari bir turdagi mahsulotni ishlab chiqaradi. **Tabaqalashtirilgan oligopoliya** turli mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar. Oligopoliya hukmron tarmoqlarda ham standartlashgan, ham tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqariladi. Standartlashgan mahsulotlarga po'lat, ruh, mis, alyuminiy, qalay, sement, texnik spirt kabi moddiy shakli aniq mahsulotlar kiradi. Tabaqalashgan mahsulotga har turli iste'mol buyumlari (masalan: turli markali avtomobillar, kir yuvish mashinalari, elektr asboblari) kiradi.

Oligopoliya tarmoqlarida yirik 3–4 firma mahsulot ishlab chiqarishning asosiy qismini nazorat qiladi. Masalan: AQSh avtomobillari

sanoatida katta uchlik, «Jeneral motors», «Ford» va «Kraysler» hissasiga sotilgan avtomobillarning 90%i to'g'ri keladi. Xuddi shunday mavqega Yaponiyaning «TOYOTA», «XONDA», «NISSAN» kabi avtomobil kompaniyalari ega. Oligopoliya tarmoqlariga yangi firmalarning kirib kelishi qiyin, chunki u erdagi firmalar bilan bellashuv uchun g'oyat katta pul kerak, unga esa ko'pchilik ega emas. Bu tarmoqqa bir amallab kirib qolgan kichikroq firma texnologik ustunliklarga ega bo'lgan yirik firmalar bilan raqobat qila olmay, bu tarmoqni tark etadi. Bellasha olgani uchun oligopoliya bor joyga faqat kuchli firmalar kelishi mumkin, chunki ular raqib qo'ygan to'siqlardan o'ta oladi. Oligopoliya sharoitida raqobat cheklangan hisoblanadi.

Oligopoliyalarning vujudga kelishi bir necha firmalarning birgalashishi natijasi hisoblanadi. Birlashishning sababi esa bozordagi o'z ulushini ko'paytirish, bozorni va baholarni nazorat qilish hisoblanadi.

3. Sof monopoliya raqobati deganda, mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda faqat bitta firmaning faoliyat ko'rsatishini tushunamiz. Bu erda butun bir tarmoq bitta firmadan iborat bo'ladi. Firma ishlab chiqaradigan mahsulot g'oyat noyob bo'lib, uning muqobili bo'lmaydi. Xaridor oldida ikki yo'l bor: tovarni monopolist aytgan narxda sotib olish yoki sotib olmaslik. Bu erda monopolistik mahsulot turiga qarab reklamadan foydalanishi yoki foydalanmasligi mumkin. Sof monopoliyaga amalda kirish mumkin emas. Tanho hukmronlik tovarlarni monopol baholarda sotishni va monopol foyda olishni ta'minlaydi. Chunki unga kirish uchun nihoyat darajada ko'p kapitalga erishgan bo'lishi kerak. **Sof monopoliyani gohida tabiiy monopoliya deb ataydilar.** Bunday holda tabiiy monopoliyaga davlat va uning mulkka monopol egalik qilishi tushuniladi. Masalan: elektr stansiyalari, O'zbekiston havo yo'llari, kommunal xo'jalik vazirliklari, O'zbekiston «O'zbekneftgaz» Milliy Xolding Kompaniyasi kabilar davlatga qarashli va uning tanho egaligini ifodalaydi.

Sof monopoliya sharoitida monopolist monopolistik baholarni pasaytirish bilan ishlab chiqarish hajmini oshiradi. Foydani esa mahsulotlar sifatini va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga erishilgan holda oshirib boradi. Monopolist juda yuqori bahoni

belgilamaydi. Yuqori xarajat va past talab monopolistga yuqori bahoni belgilash va foyda olishga imkoniyat bermaydi.

Monopolist daromadlarning taqsimlanishini hisobga olgan holda bir xil tovarlarga har xil baho belgilaydi. Buning sababi aslo xarajatlarning har xil bo'lishi bilan bog'liq emas. **Bir xil tovarlarga har xil baholarning belgilanishi baholarning tabaqalashuvi deyiladi.** Baholarni har qanday sotuvchi ham tabaqalashtira olmaydi. Buning uchun 3 ta shart bajarilishi kerak:

1. Sotuvchi katta mablag'ga va bozorda hukmronlik mavqeiga ega bo'lishi.

2. Sotuvchi xaridorlarni aniq sinflarga ajrata olishi.

3. Dastlabki xaridor mahsulotni olib-sotish imkoniyatiga ega bo'lmasligi kerak.

Sof monopoliyaning mavjud ekanligi iqtisodiy jarayonlarda qarama-qarshi bo'lgan oqibatlariga olib keladi. Monopolist mahsulot hajmini qisqartirib, baholarni oshirishi resurslarning notekis taqsimlanishiga olib keladi. Monopoliyaning mavjud ekanligi daromadlarning notekis taqsimlanishiga sabab bo'ladi. Bu o'z navbatida ilmiy texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilishga to'sqinlik qiladi. Baholarni tabaqalashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan monopolistlarga mahsulot hajmini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Davlat korxonalari, firmalar o'rtasida erkin raqobatni ta'minlash uchun ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlaydilar va monopoliyalar faoliyatini antimonopol va turli iqtisodiy tadbirlar orqali cheklashga, monopol raqobatni oldini olishga harakat qiladi.

3. Monopoliya va antimonopol qonunchilik

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Monopoliyachilikka qarshi tadbirlarni amalga oshirish, ishlab chikaruvchining iste'molchi ustidan tazyiqini tugatish iqtisodiyotning muvaffaqiyatli rivojlanishiga, raqobatli muhit shakllanishiga, bozorning tovar va xizmatlar bilan boyishiga olib kelishi kerak. Ayrim korxonalar va tijorat tizimlarining monopol mavqeini tugatish, ularni bozorga tazyiq ko'rsatish sohasini taqsimlab olish bo'yicha

kelishuvlariga yo'l qo'ymaslik sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, narx-navolarning sun'iy ravishda ko'tarilishiga, monopoliya yo'li bilan ustama foyda olishga qarshi omil bo'lib xizmat qiladi»⁵, – degan edi.

Bozor iqtisodiyoti monopoliya raqobatiga qarshi kuch sifatida maydonga chiqadi va u raqobat ta'siri sharoitini o'zgartiradi. Monopoliya — bu bozorda yuzaga keladigan iqtisodiy hodisa bo'lib, unda yirik sotuvchi va xaridorlar o'z iqtisodiy qudratiga suyanib, boshqa bozor ishtirokchilariga hukmlarini o'tkazadilar. Bunda monopoliyachilarning shaxsiy manfaatlariga asoslangan, ularning foydasini ko'zlagan shartlar qolgan barcha uchun majburiy hisoblanadi. Taklif hajmi va bozordagi baho monopoliya tomonidan belgilanadi.

Demak, monopoliya so'zi yunoncha so'z bo'lib, tanho hokimlik degan ma'noni bildiradi. Uni o'zaro bir-biri bilan bog'liq ikki ma'noda tushunish mumkin:

1. Tadbirkorlar o'rtasida tuzilgan uyushma, birlashma.

2. Iqtisodiyotning biror bir sohasida tanho hukmronlik. Monopolistik birlashmalarning bir qancha shakllari mavjud:

Kartel: ishlab chiqarishning bir tarmog'iga mansub bir qator korxonalarning birlashmasi. Kartel a'zolari o'z ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlari egasi bo'lib qolaveradi. Kartel a'zolari monopol foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqarish, sotish baholari, bozorni taqsimlab olish va shu kabilar haqida bitim tuzadilar. Kartelning boshqa uyushmalardan farqi shundaki, unga kiruvchilar xo'jalik yuritish mustaqilligini saqlab qoladilar.

Sindikatga birlashayotgan korxonalar ishlab chiqarish mustaqilligini saqlab qolgan holda o'zlarining tijorat sohasidagi mustaqilliklaridan mahrum bo'ladilar. Bunda buyurtmalarni taqsimlash, xom ashyoni sotib olish, ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish uchun o'zlarining tijorat faoliyatlarini birlashtirgan holda olib borish uchun idora tuzadilar.

⁵ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. 110 b.

Trest: unda mahsulotni ishlab chiqarish, sotish, korxonalarning moliyasi to'la birlashtiriladi. Trest muayyan tarmoqda hukmronlik qiluvchi yagona ulkan shirkatchilik jamiyatidir.

Konsern: deganda ko'p tarmoqli korporasiyalarni tushunish kerak. Ular tarkibiga har xil tarmoqlardagi o'nlab, yuzlab korxonalar kiradi. Demak, raqobat sharoitida xaridor bu xo'jayin, bozor uning agenti, korxona esa uning xizmatchisidir. Monopoliyalarning vujudga kelishi ushbu vazifani keskin o'zgartirib yuboradi. Ushbu masalani chuqur bilish uchun, yuqorida biz mukammal va mukammal bo'lmagan raqobatni ko'rib chiqdik.

Raqobatni himoya etishning asosiy dastagi bu – monopoliyalarning faoliyatini antimonopol qonunlar asosida boshqarishdir. Iqtisodiyotda monopoliyalashuv tendensiyalari paydo bo'lishi munosabati bilan erkin raqobat cheklanadi, shu sababli sog'lom raqobatchilik muhitini yaratishda davlatning roli oshib boradi. Buni davlatning monopollashuv jarayoniga qarshi olib boradigan siyosatida ko'rishi mumkin. Bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratishga emas, balki uni saqlab qolishga, kezi kelganda qaytadan tiklashga, raqobatning madaniylashgan usullarini qaror toptirishga qaratiladi.

Davlatning xususiy monopoliyalarni jilovlashga qaratilgan tadbiri 1890 yilda AQShda qabul qilingan «Sherman qonuni» bo'lib, u tarixda antitrust qonuni deb nom olgan.

Bozordagi vaziyat tez o'zgarib turadi. Uning hisobini nazorat qilib turish qiyin kechadi. Shu boisdan antimonopol qonunlar o'zining noaniqligi bilan ajralib turadi. Raqobatni cheklash borasida konkret ahvol shundayki, bu qonunlarni keng talqin qilishga to'g'ri keladi.

Antimonopol qonunlarni qabul qilish va hayotga tatbiq qilish bozor munosabatlariga o'tayotgan har bir mamlakat uchun hayotiy zaruriyatdir. Chunki erkin raqobatga yo'l bermay turib, bozorni shakllantirib bo'lmaydi. Shu maqsadda O'zbekistonda 1992 yilda monopolizmga qarshi kurash qonunchiligiga asos solindi. Shu yili respublikamizda monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risidagi qonun qabul qilindi.

Qonunga ko'ra ataylab bozorda taqchillik hosil qilish, narxlarini monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi.

Qonunni buzganlar raqibiga etkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari shart. Ular g'irromlik bilan olingan foydadan mahrum etiladi. Bu qonun raqobatchilik tizimiga xizmat qiladi. Xo'sh, bu qonunning amal qilishi qanday boryapti, uning faoliyatini kuchaytirish uchun nimalarga ahamiyat berish kerak? Shu munosabat bilan Prezidentimiz I.A.Karimov o'zining «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida shunday deydi: Biz «monopoliya faoliyatini cheklash to'g'risida qonun qabul qilganmiz, lekin u amalda ish berayotgani yo'q.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, endilikda davlat tasarrufidan butunlay chiqarilgan savdo, xizmat ko'rsatish sohalarida ham monopoliya tuzilmalariga duch kelyapmiz. Ahvol shunday ekan, qonun va kishilar manfaatlarini himoya qilish lozim bo'lgan, monopoliyadan chiqarish qo'mitasi, soliq organlari, prokuratura nima bilan shug'ullanmoqda? degan savol tug'iladi.

Afsuski, ular bu masalalar bilan jiddiy shug'ullanishmayapti. Natijada ishlab chiqarishga, eng muhimi esa, iste'molchiga, odamlarning manfaatiga zarar etmoqda.

Xo'sh, bu sohada ahvolni o'nglash uchun nima qilmoq kerak? Avvalo, monopoliyalarga qarshi qonunni kuchaytirish, monopoliya tuzilmalarini kamaytirish va tugatish yuzasidan amaliy jarayon ko'rish lozim. Tabiiy monopoliyalar to'g'risida qonun qabul qilish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqarish darkor»⁶.

Respublikamizda iqtisodiyotning turli sohalarida xo'jalik yuritayotgan sub'ektlarning huquqiy va iqtisodiy erkinligini ta'minlovchi qonunlar qabul qilindi. Monopolistik faoliyat, monopoliya faoliyatini cheklash qonuni asosida cheklab qo'yildi.

Bozor infratuzilmasini shakllantirish va uning faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar qabul qilindi. Jumladan bank va bank faoliyatlari to'g'risida tadbirkorlik tizimi, sug'urta tizimi, auditorlik faoliyati, qimmatli qog'ozlar, fond, birja to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi. Ular albatta bozor mexanizmlarini yanada takomillashtiradi. Bu esa demokratik bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishini tezlashtiradi.

⁶ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –Toshkent: O'zbekiston 1997. 27 b.

Asosiy atama va tushunchalar

Raqobat, monopoliya, sof monopoliya, oligapoliya, mukammal raqobat, mukammal bo'lmagan raqobat, baholar va baholarsiz raqobat kurashi, monopoliya va uning turlari, narx tushunchasi, narx turlari: sindikat, konsern, trest kartel.

12-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA AGRAR MUNOSABATLAR

1. Er ishlab chiqarishning omili sifatida

Bozor munosabatlari iqtisodiyotning hamma jabhalarini jumladan, qishloq xo'jaligini ham o'z ichiga oladi. O'zbekistonning agrar sohasi ishlab chiqarish miqdori, aholining bandligi, eksport quvvati bo'yicha iqtisodiyotning yirik sohasi hisoblanadi. Aholining farovonligi va iqtisodiyot boshqa sohalarining rivojlanishi agrar sohaning holati, uning rivojlanish darajasiga bog'liq.

2007 yilda qishloq xo'jaligi tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha yuqori natijalarga erishildi. Yalpi ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsuloti 8998,9 mlrd. so'mni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan 6,1 foizga ko'pdir. Qishloq xo'jaligi tarmog'ida ishlab chiqarilgan mahsulot umumiy yalpi ichki mahsulotning 30 foizini tashkil etgan. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotning 99,7 foizi nodavlat ishlab chiqarish korxonalari hissasiga to'g'ri keladi.

Qishloq xo'jaligida band bo'lgan kichik biznes ishlab chiqarish sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot xissasi 3,6 foizga ko'payib 2007 yilda 8763,8 mlrd. so'mni tashkil etgan, yoki qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotning 90,7 foizi ular tomonidan ishlab chiqarilgan.

Shuning uchun, agrar siyosat davlatimiz iqtisodiy siyosatining muhim bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo'jaligining rivojlanishi davlat agrar siyosatiga bog'liq. Agrar siyosatning ustuvor qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni industrializatsiyalashtirishning bir maromda rivojlanishiga va asosiy ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishga faol yordam beradi. Qishloq xo'jaligini isloh etish muammosini hal etmay turib, butun iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli davom ettirishimiz mumkin emas.

Agrar islohotlarning asosiy vazifasi — O'zbekistonning yuksak darajada rivojlanishiga erishish yo'lidagi muhim bo'g'in sifatida agrar-sanoat majmuasining bir maromda taraqqiy etishini ta'minlash hisoblanadi. Bu muammoning qanchalik dolzarb ekanligini Prezidentimiz I.A.Karimov o'zlarining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» asarlarida quyidagicha ta'riflab bergan edilar: «Butun iqtisodiy o'zgarishlarning yakuni, barqarorlik va xalq farovonligini ko'p jihatdan tub o'zgarishlar jarayonlari agrar sektorini qanchalik keng qamrab olishiga, qishloqda islohotlar qanchalik chuqur borishiga bog'liq bo'ladi»⁷.

«Qishloqda bozor mexanizmlarini rivojlantirish dehqonda sohiblik hissini uyg'otish, mulkchilik munosabatlarini takomillashtirish, jamoa xo'jaliklarini qayta tuzib, ularni xo'jalik mol-mulkinging bir qismini, muayyan ulushini dehqonlarga biriktirib qo'yishga asoslangan xo'jaliklarga aylantirish, xo'jaliklarning o'zida ijara munosabatlarini chuqurlashtirish, erni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanishga berib qo'yish orqali, shuningdek, dehqon (fermer) hamda shaxsiy yordamchi xo'jaliklarni keng rivojlantirish asosida ro'y berishi lozim»⁸. Mazkur tizimda agrar munosabatlar alohida o'rin tutadi. Er bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi. Bu munosabatlarning ob'ekti er, sub'ekti esa er egalari.

Erni vaqtincha ijaraga berish orqali tovarga aylanishi erda xilma-xil mulkchilikning paydo bo'lishi, erning tadbirkorlik ob'ekti bo'lishi,

⁷ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – Toshkent: O'zbekiston 1997. 27 b.

⁸ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari, Toshkent, «O'zbekiston» 1998 y. 578 bet.

erning garovga qo'yilishi, erga renta shaklida pul undirilishi, agrobiznesning maxsus faoliyat turiga aylanishi bozor bilan bog'liq.

Agrar munosabatlarning ob'ekti bo'lmish er maxsus resurs bo'lganidan uning xususida ham o'zigagina xos bo'lgan iqtisodiy aloqalar kelib chiqadi. Er har qanday ishlab chiqarishning umumiy sharti. Erdan tashqarida ishlab chiqarishning bo'lishi mumkin emas, shu sababli har qanday iqtisodiy faoliyat ma'lum darajada er bilan bog'langan deb aytamiz.

Qishloq xo'jaligi uchun er asosiy ishlab chiqarish omili vazifasini o'taydi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish ikki yoqlama xarakterga ega: birinchidan, iqtisodiy jarayon, ya'ni inson mehnatining natijasida yuz beradi, ikkinchidan, tabiiy biologik jarayon bo'lib, mahsulot etishtirish tabiiy omillar (iqlim sharoiti, ob-havoning qanday kelishi, tuproqning tabiiy xossalari)ga bog'liq.

Qishloq xo'jaligi insonning tabiatga bo'lgan munosabati bilan kishilarning o'zaro munosabatlari yaxlitlikda borishini talab qiladi va iqtisodiyotning agrar sektorini tashkil etadi. Shundan kelib chiqqan holda qishloq xo'jaligidagi mulkiy munosabatlarni aniq hal etmasdan turib, uni yangi zamonaviy darajaga ko'tarish mumkin emas. Ushbu nuqtai nazardan qaraganda eng asosiysi er to'g'risidagi masaladir.

Qishloq xo'jaligi eri umummilliy mulk hisoblanadi va erni erkin olish-sotish mumkin emas. Bizningcha, qishloq xo'jaligini to'liq suv bilan ta'minlashga, yagona suv xo'jaligi tizimining faoliyat yuritishiga bog'liq bo'lgan O'zbekiston uchun erga davlat mulkchiligini saqlash, ammo uning byurokratlashgan emas, madaniylashgan bozor varianti eng maqbul hisoblanadi. Bu sohada asosiy resurs er bo'lib, u o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ammo, er eng cheklangan resurs bo'lib, uni mehnat bilan yaratib bo'lmaydi, shu bilan birga erning o'rnini hech bir resurs bosa olmaydi. Uning yana bir xususiyati, er boshqa resurslarga qo'shimcha sifatida amal qilmaydi.

Er cheklangan, uni ishlab chiqarib bo'lmaydi, ammo foydalaniladigan erlarga investisiya sarflab, olinayotgan mahsulotning hosildorligini oshirish hisobiga ko'paytirish mumkin. Shuning uchun erga bo'lgan talab ham taklifi ham ko'payadi, lekin er tabiat mevasi bo'lganidan, uni mehnat bilan ko'paytirib bo'lmaydi. Er hammabop

resurs. Unda dehqonchilik qilish, undirma sanoat yurgizish, qurilish qilish mumkin.

Erga bo'lgan monopoliya ikki xil ko'rinishda bo'ladi. Birinchidan, er qadr-qiymati baland resurs sifatida mulk monopoliyasida turadi, ya'ni egasi yo'q er bo'lmaydi. Er cheklangan miqdorda bo'lganidan, uni mulk sifatida ko'paytirib bo'lmaydi. Bunday hodisa erga mablag' sarflashni egasiga bog'liq qilib qo'yadi.

Er egasining mulkdor sifatida manfaati bor, ya'ni u o'z eridan naf ko'rishi kerak. Shu sababli er ishlatish uchun tekinga berilmaydi. Er egasiga undan foydalanish haqini to'lash kerak. Ikkinchidan, er xo'jalik yuritish ob'ekti sifatida egallab olinadi, ya'ni erda turli xo'jaliklar tashkil topadi, yaroqli er bo'sh turmaydi. Er resurs sifatida egalari qo'lida bo'lar ekan, ular boshqa resurslar singari xo'jaliklar tarkibiga kiradi. Binobarin, xo'jaliklar o'rtasida munosabat er xususida bo'ladi.

Er mulk bo'lganidan mulkdorning roziligisiz uni ishlatib bo'lmaydi. Undan foydalanish uchun uning egasiga haq to'lash kerak. Er o'z egasining mulki bo'lib qolgani holda vaqtincha boshqa mulk sohibi, xususan tadbirkor tomonidan ishlatilishi mumkin. Bu holat ishlab chiqarish ob'ekti monopoliyasi deyiladi.

O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlarda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish munosabatlarini tashkil etish, erga bo'lgan munosabat bayon etilgan. Er xususiy mulk sifatida sotilmaydi, balki uzoq muddatga ijaraga beriladi. Erni ijaraga topshirilishi, unga bo'lgan egalik hissiyotini kuchaytiradi va qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini shakllantiruvchi bo'lib xizmat qiladi.

3. Er resurslari bozori va er rentasi. Erning bahosi

Respublikada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish bilan band bo'lgan ekin maydoni 2007 yilda 3561 ming gektarni tashkil etgan. Shundan 1538,9 ming gektarini donli ekinlar tashkil etgan. O'tgan yilga nisbatan bu ko'rsatkich 95,1 foizni tashkil etgan. Donli ekin maydonlari hissasida bug'doy 95,5 foiz ekin maydonini tashkil etgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida erlardan foydalanish asosan ishlash usulida amalga oshiriladi. Birinchi usulda er egasini o'zi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etsa, ikkinchi usulda er egasi erni ijaraga berish orqali

foyda ko'rishga intiladi. Ya'ni erdan ma'lum bir vaqtga erni ijaraga berish orqali daromad olishga intiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, erga haq to'lash bilan ma'lum muddatda foydalanish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy aloqalar ijara munosabatlari deyiladi. Er egasi ijaraga beruvchi, erni ishlatuvchi esa ijaraga oluvchi bo'ladi. Ularning munosabatlari ijara bitimi bilan qonunlashtiriladi.

Er ijarasi belgilangan muddat ichida, kelishilgan qiymatda erdan foydalanganligi uchun to'langan ijara haqi. Erni ijaraga olgan shaxslar erdan qay tarzda, qancha muddatga foydalanishi kelishilgan shartnoma asosida ularning ixtiyorida bo'ladi.

Ijarachi shu davrda qo'lga kiritgan daromadlarning ijara haqidan tashqarisi uning ixtiyorida bo'ladi, hohlagan tarzda uni taqsimlaydi va ishlatadi.

Ijara haqi bilan er rentasi bir-biridan farq qiladi. Ijara haqi faqatgina ijara olgan erdan foydalanish uchun haq bo'lmay, balki unda mavjud bo'lgan mevali daraxtlardan foydalanilgan asosiy va yordamchi bino, inshootlar qiymatini o'zida ifodalaydi.

Er rentasi esa quruq erdan foydalanganlik uchun er egasiga to'lanadigan haqdir. Renta darajasi qiymati quyidagi omilarga:

- a) erning tabiiy unumdorligiga;
- b) erning iste'molchilarga nisbatan joylashish darajasiga;
- v) unga sarf etilgan moddiy va mehnat resurslariga xarajat miqdoriga bog'liqdir.

Er rentalarining quyidagi shakllari mavjud:

Absolyut er rentasi. Bu renta, asosan, erning tabiiy unumdorligiga bog'liq bo'ladi. Hatto unumdorligi eng past er ham ijaraga bepul berilmaydi.

Absolyut er rentasi eng unumdor, o'rtacha unumdor va eng past darajadagi unumdor erlardan ham olinadi. Lekin hosildorligi eng past erlardan olinadigan absolyut renta bu eng yaxshi yoki hosildorligi o'rtacha bulgan erlardan olinadigan rentaga nisbatan past bo'lib, bu er uchun unumli rentani ifodalaydi.

Absolyut rentaning vujudga kelishiga sabab, birinchidan qishloq xo'jaligida yaroqli erlar cheklanganligi, ishlab chiqarish tarmoqlarini xom ashyoga va aholining iste'mol talabiga bo'lgan talablarini faqat

hosildor erlar hisobiga ta'minlash mumkin bo'lmaganligi uchun ham yomon erlardan foydalaniladi.

Ikkinchidan, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga baholar talab va taklif qonuni asosida shakllanganda eng yomon erlarga qilingan xarajatlar ham e'tiborga olinadi.

Differensial (tabaqalashgan) renta urning sifatiga qarab olinadigan va rentaning absolyut rentadan ortiqcha bo'lgan qismidir.

Er sifatining har xil bo'lishi uni yaratadigan omildir. Tuproq hosildorligi ikki xil bo'ladi:

Tabiiy hosildorlik tuproqning kimyoviy va fizikaviy xossalari bo'lib, uni tabiat in'om etgan.

Tuproqning iqtisodiy hosildorligi esa erga qo'shimcha resurs sarflash, ishlov berish orqali, uning sifatini oshirish, unumdorligini ko'tarishni bildiradi.

Iqtisodiy hosildorlikni oshirib borish cheksiz emas, balki ma'lum chegarada bo'ladi.

Shu doirada renta ham farqlanadi.

a) **I differensial renta.**

b) **II differensial renta.**

I Differensial renta urning tabiiy unumdorligi eng past erlarga nisbatan unumdorligi o'rtacha va yuqori bo'lgan erlardan olinadi yoki yomon erdagi xarajatlar bilan boshqa sifatliroq erdagi xarajatlar o'rtasidagi farq I differensial rentani paydo qiladi. Bu mazmunan iqtisodiy foydaning bir turi, lekin u er egalari uchun rentaga aylanadi.

1-jadvalda keltirilgan ma'lumot shuni ko'rsatadiki urning unumdorligi oshishi bilan I differensial renta ham oshib bormoqda. Shu bilan birga I differensial renta faqat urning hosildorligigagina emas, balki er maydonlarining bozorga, transport yo'llariga, iste'molchilarga yaqinligiga ham bog'liqdir.

Qo'shimcha, **(2-jadval)** moddiy xarajatlar qilish evaziga ikki va uchinchi uchastka er egalari gektariga hosildorlikni uch va olti sentnerga oshirishga erishdilar.

Natijada ikkinchi va uchinchi er uchastkalarida tabiiy unumdorlik hisobiga olingan I differensial (1-uchastkada 50, 2-uchastkada 125) rentaga nisbatan iqtisodiy unumdorlik asosida (1-uchastkada 100, ikkinchi uchastkada 150) **II differensial renta** olindi.

1-jadval

I Differensial rentaning hosil bo'lishi

Er sifati	Er maydoni (Ga)	Ish.chiq. xarajati (so'm his.)	I ga. erdan hosil-k, sentner	1 s. ishlab chiqarilgan mahsulot bahosi		Differensial renta (so'm his.)
				Yakka ish.chiq. (so'm)	Ijtimoiy ish.chiq. bahosi (so'm)	
1. Yomon	1	1000	4	250	250	0
2. O'rta	1	1000	5	200	250	50
3. Yaxshi	1	1000	8	125	250	125

Iqtisodiy unumdorlik hisobiga olingan **II differensial renta** ikkinchi uchastkada 100 so'mni, uchinchi uchastkada 150 so'mni tashkil etdi.

2-jadval

II Differensial rentaning hosil bo'lishi

Er sifati	Er maydoni (ga)	Ish. chiq. xaraj. (so'm)	I ga. erdan hosil-dorlik (sen)	Qo'sh. ish.chiq. xarajatlati (so'm)	I ga. erdan olin. qo'sh. xos. (sen)	I ga. erdan olin. umum. xos. (sen)	Jami xaraj. (so'm)	Qish. xo'j. mah. ish. chiq. qiy. (so'm)	Qish. xo'j. max. sotish bah. (so'm)	I I Dif renta
1. Yomon	1	1000	4	0	0	4	1000	250	250	0
2. O'rta	1	1000	5	200	3	8	1200	150	250	100
3. Yaxshi	1	1000	8	400	6	14	1400	100	250	150

Monopol renta alohida tabiiy iqlim sharoitiga ega bo'lgan, o'ta noyob mahsulot etishtiriladigan er uchun uning egasiga to'lanadigan rentadir.

Ularga talab katta bo'lgani holda taklif oz bo'ladi. Shuning uchun kamyob mahsulotlar monopol narxda sotiladiki, bu narx ularni

ishlab chiqarishga ketgan xarajatlardan ancha yuqori bo'ladi, natijada er egalari monopol renta olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Undirma sanoatda renta – qazilma boyliklarning joylashuvi va ularning qiymatiga qarab yuzaga keladi. Masalan: oltin konlari joylashgan erlarga undirma sanoat rentasi osh tuzi joylashgan erlardagi undirma sanoat rentasiga nisbatan yuqori bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida er sotilmaydi deb belgilangan.

Demak, er bebaho uning qiymati yo'q. Shu bilan birga er ma'lum darajada narxga ega. Erning narxi, undan keladigan daromad er rentasiga bog'liq.

Demak, erning bahosi daromad er rentasi miqdoriga va banklarda to'lanadigan foiz darajasiga qarab belgilanadi.

$$E_{\phi} = \frac{E_p}{\Phi} \times 100\%$$

E_b — er baho;
 E_R — er renta;
 F — banklarda to'lanadigan foiz.

3. O'zbekiston Respublikasida yangicha agrar munosabatlarning shakllari

O'zbekiston Respublikasining agrar sohasi ishlab chiqarish miqdori, aholining bandligi, eksport quvvati bo'yicha iqtisodiyotining yirik sohasi hisoblanadi.

Aholining farovonligi va iqtisodiyotning boshqa sohalarining rivojlanishi agrar sohaning holati, uning rivojlanish darajasiga bog'liq.

Qishloq xo'jaligini isloh qilish muammosini hal etmay turib, butun iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli davom ettirishimiz mumkin emas. Bunga erishish uchun qishloq xo'jaligida ham tadbirkorlikka keng e'tibor berish kerak. Buning namunasi agrobiznesdir.

Agrobiznes deganda qishloq xo'jaligi sohasidagi biznes tushuniladi va u bozor tizimining tarkibiy qismlaridan birini tashkil etadi.

Agrobiznes O'zbekistonda ham mavjud, u agrosanoat kompleksi ko'rinishida rivoj topadi.

Agrosanoat kompleksi (ASK)-bu qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste'molchiga etkazib berishda ishtirok etadigan xalq xo'jaligi tarmoqlarining majmuidan iborat.

ASK umumiy holda 4 sohani o'z ichiga oladi:

Birinchi soha qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalarini etkazib berayotgan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish, texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar;

Ikkinchi soha-qishloq xo'jaligi korxonalarining o'zi;

Uchinchi soha-qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga etkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (qayta ishlash, tayyorlash, saqlash, tashib berish, sotish);

To'rtinchi soha-infratuzilma, ya'ni ishlab chiqarish va kishilar faoliyati shart-sharoitini ta'minlab beradigan xo'jalik tarmoqlari, (yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, moddiy bo'lmagan) ishlab chiqarish tarmoqlaridan tashkil topadi. Agrobiznesning birlamchi sub'ektlari bugungi fermer (dehqon) xo'jaligi hisoblanadi, chunki u qishloq xo'jaligi mahsulotini yaratadi. Fermer xo'jaligi kichik biznesning ko'rinishidir.

O'zbekistonda fermerlashtirish totalitar tuzumdan meros qolgan va nochor ahvolga tushgan davlat xo'jaliklarini fermerlar uyushmasiga aylantirish va ular tarkibida fermer xo'jaliklarini tashkil etish, shuningdek, ishlab turgan davlat va jamoa xo'jaligidagi resurslarning bir qismi hisobidan fermer, jamoa shirkat xo'jaligini uyushtirish tarzida boradi. Qishloq xo'jaligida keng miqyosli xususiylashtirish jarayoniga qaramay, er davlat mulki bo'lib qoladi. Eng zarur strategik ahamiyatga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari paxta va bug'doyga davlat buyurtmalarini o'rnatish orqali qishloq xo'jaligi boshqarib borilmoqda. Boshqa bir tomondan esa davlat qishloq xo'jaligini juda ko'p jihatlardan subsidiyalar, kreditlar, soliqlardan engilliklar berish orqali qo'llab-quvvatlamogda.

Natijada fermer xo'jaliklari soni yil sayin oshib bormoqda.

3-jadval

Fermer xo'jaliklari

Ko'rsatkichlar	1999	2001 ⁹	2002 ¹⁰	2004	2005 ¹¹	2006 ⁹
Soni (ming)	31,1	55,4	72,4	103,9	125,7	189,2
Umumiy maydoni ming ga.	665,7	1054,7	1591,7	2935,4	3775,3	4953,3
Fermer xo'jaliklarining o'rtacha er maydoni, ga.	21,4	19,0	22,0	28,2	30,0	26,2

Respublika qishloq xo'jaligi korxonalarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish yildan yilga o'sib bormoqda. Keyingi 2007 yilda fermer xo'jaliklari qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan natura holda paxtani 86,3 foizini, uzumning 51,5 foizini, bug'doyning 74,0 foizini, kartoshkaning 4,9 foizini, sabzavotning 30,0 foizini poliz mahsulotlarining 43,7 foizni, go'shtning 2,3 foizini, sutning 2,3 foizini, tuxumning 3,6 foizini ishlab chiqargan. 2006-2007 yillar ichida qishloq xo'jaligi korxonalarida umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot hajmida o'simlikshunoslikda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hissassi 56,6 foizdan 56,9 foizgacha ko'paygan bo'lsa, chorvachilik tarmog'ida esa 43,4 foizdan 43,1 foizga kamaygan.

2007 yilda umumiy qishloq xo'jaligi bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar xajmida qishloq xo'jaligi korxonalari xissasi 2,6 foizni fermer xo'jaliklari xissasi 34,7 dehqon xo'jaliklari xissasi 62,7 foizni tashkil etgan. Agrofimlar — muayyan turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish va uni sanoat usulida qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonalaridir. Bu korxonalar iste'molchilarga tayyor mahsulotlar yaratadilar.

Agrosanoat birlashmalari to'g'risida biz ular haqida yuqorida qisqacha to'xtalib o'tgan edik. Shuni qo'shimcha qilish mumkinki, fermer xo'jaligidan farqliroq, birlashmalar tanho individual xususiy mulkka asoslanmaydilar. Birlashma ishtirokchilarning mustaqil individual mulki bilan birgalikda umumiy–kooperativ mulki ham bo'ladi.

⁹ Selskoe xozyaystvo Uzbekistana 2000-T. 2001. 47 s.

¹⁰ Selskoe xozyaystvo Uzbekistana 2002-T. 2003. 29 s.

¹¹ Ekonomika Uzbekistana. Informasionno – analiticheskiy obzor za 2005-T. 2006. 72-76 s.

Agrobiznes ishiga fermerlar assosasiyasi (uyushmasi) va ittifoqlari ham xizmat qiladi. Ular ko'ngilli va paychilik mablag'iga asoslangan uyushmalar bo'lib, o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadi, ularning manfaatini himoya qiladi.

Davlat dehqonlarni qiziqtirish maqsadida 2003 yilning oktyabr oyida «2004–2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirishni chuqurlashtirish dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi¹ qarorni qabul qildi.

Bu dastur fermer xo'jaliklarini tashkil etish, mulkchilik shakllarini va tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida raqobatni rivojlantirishga qaratilgan.

Er maydonlaridan samarali foydalanish va soliq tizimini bir shaklga keltirish maqsadida qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona er solig'ining bazaviy stavkalari tasdiqlandi.

Yangi tuzilgan dehqon xo'jaliklari farmonga binoan yagona er solig'idan ikki yilgacha ozod qilinadi. Agrar sohani taraqqiy ettirish uchun qishloqda kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishni, qishloqdagi tovar ishlab chiqaruvchilarning daromadlari o'sishini, kim vijdonan mehnat qilgan bo'lsa, har bir kishiga arziqli va to'kis hayotni ta'minlaydigan xo'jalik yuritishning iqtisodiy sharoitlarini tatbiq etish kerak. Ushbu maqsadlarga quyidagilar asosida erishish mumkin:

- mamlakatning asosiy boyligi erning haqiqiy egasini vujudga keltirish maqsadida mulkchilikning ko'p tuzumli shaklini qo'llab-quvvatlash;

- paychilik munosabatlari, oilaviy pudrat, fermer va xususiy xo'jalik tizimini taraqqiy ettirish, fermer xo'jaliklarini ta'minoti, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, shuningdek, o'zaro kreditlash bo'yicha shirkatlarga ixtiyoriy birlashuvlarga keng imkoniyat yaratish;

- qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi yirik korxonalar va savdo tashkilotlarining aksiyalarini nazorat qilish paketlarini ular xizmat ko'rsatadigan qishloq tovar ishlab chiqaruvchi sub'ektlari o'rtasida taqsimlash orqali aksionerlashtirish;

- qishloq xo'jaligi boshqaruv tizimini tubdan isloh etish, ma'muriy va buyruqbozlik usullaridan voz kechish;

- erga davlat mulkchiligi sharoitida undan foydalanuvchilarga uzoq muddatli qo'yimalarning o'z-o'zini qoplashiga kafolat beradigan

erdan ijara tartibida foydalanish modelini takomillashtirish;

-bahoni shakllantirish tizimini o'zgartirish, qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarining huquqlarini poymol etishga yo'l qo'ymaslik.

Prezidentimiz erdan foydalanish madaniyatini oshirish fanning ishlab chiqarish bilan aloqasini tiklash va rivojlantirish, qishloq mehnatkashlari uchun huquqiy va kaspiy ta'lim berish bo'yicha keng ko'lamli tadbirlar o'tkazilishini faol qo'llab-quvvatlamodalar. Qishloq xo'jaligi ekinlarining mahsuldorligini o'sishiga yordam beradigan, erning holatini yaxshilaydigan, erni o'zlashtirish ishlarida faol qatnashadigan, o'zlarining shaxsiy zaxiralarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflaydigan xo'jaliklarga katta iqtisodiy imtiyozlar berilishi, davlatimizning qisqa muddat ichida ilg'or, sanoatlashgan qishloq xo'jaligi mamlakatiga aylanishiga olib keladi. Hozirgi vaqtda agroservis, navlashni sanoatlashtirish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini joylash va qayta ishlab chiqarish ulgurji oziq-ovqat bozorlari va tovar birjalarini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Iqtisodiyotimizda borayotgan islohotlarning tashabbuskori va g'oyaviy ilhomchisi davlatdir. O'zbekiston Respublikasida davlat iqtisodiyotning faoliyat yuritish mexanizmiga aralashmaydi, balki iqtisodiy taraqqiyotning asosiy yo'nalishlarigina belgilab boradi, xolos.

Biz buni Prezidentimiz I.A.Karimovning yuqorida qayd, etilgan asarlaridagi quyidagi xulosalarida ko'rishimiz mumkin: «Eng asosiysi - qishloq xo'jalik yuritishning shunday mexanizmini vujudga keltirish keraki, u har bir dehqonga manfaatdorlik bilan mehnat qilish, etishtirgan mahsulotdan mustaqil foydalanish, o'z oilasining ma'murchiligini ta'minlash imkonini bersin.

Qishloq xo'jaligini isloh qilishning eng muhim yo'nalishi hozirgi kunda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishda band bo'lgan ortiqcha ishchilarni bo'shatib olish va ularni iqtisodiyotning boshqa sohalariga jalb etishdan iboratdir.

Qishloq xo'jaligining o'zi qishloq joylarida yashayotganlarning hammasini ish bilan ta'minlay olmayotir.

Natijada bu hol qishloq xo'jaligini rivojlantirish va islox qilishga g'ov bo'lmoqda. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning yuqori samarali industrial usullari, ilg'or agrokimyo usullari sust joriy etilmoqda.

Mehnat unumdorligi ham past darajada qolmoqda. Lekin bu faqat masalaning iqtisodiy jihati, xolos. Uning ijtimoiy jihati ham bor. Qishloqda yashovchilarning ko'pchiligi, ayniqsa yoshlar, ishga joylashish, o'z hayotlarini yo'lga qo'yish imkoniga ega emaslar. Bu esa qishloqda keskin ijtimoiy muamolarni keltirib chiqarmoqda, ijtimoiy barqarorlik xavfining manbaiga aylanmoqda. Shu sababli biz qishloq joylarida zamonaviy texnologiyaga ega harakatchan kichik korxonalar ochish hisobiga yangi ish joylarini tashkil etishni eng muhim vazifasi deb hisoblaymiz. Biz o'z zimmamizga qishloqda mutlaqo yangi tarmoqlarni ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani, kommunikasiyalar tarmog'ini, zamonaviy maishiy va servis xizmat ko'rsatishni barpo etish vazifasini olganmiz. Xizmat ko'rsatish sohasi etarlicha tashkil etilsa, qishloqdagi hoxlovchilarning hammasini ish bilan ta'minlash mumkin. Shu bilan birga, qishloqning qiyofasini, turmush madaniyatini tubdan o'zgartirib yuborish imkoni tug'iladi. Bu esa mamlakatda ijtimoiy-siyosiy vaziyatni barqarorlashtirishga yordam beradi»¹².

Asosiy atama tushunchalar

Agrar munosabatlar, er rentasi, ijara munosabatlari, ijara xaqi, absolyut renta, differensial renta I, differensial renta II, monopol renta, sanoat rentasi, erning bahosi, agrosanoat majmuasi, agrosanoat.

Adabiyotlar

¹² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 580–581 betlar

1. Karimov I. A. Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining birinchi sessiyasidan ma'ruza. 2000 yil, 22 yanvar. «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz». Toshkent, O'zbekiston, 2000 yil, 18 bet.
2. Karimov I. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T. O'zbekiston 1992. 23, 44 betlar.
3. Karimov I.A. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 14-sessiyasida so'zlagan nutqi. «O'zbekiston ovozi», 1993 yil, 30 dekabr.
4. Karimov I.A. – O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1994. 26-27 betlar.
5. Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1995. 43b.
6. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik sharlari va taraqqiyot kafolatlari». –T.: O'zbekiston, 1997. 208-209 betlar.
7. Karimov I.A. «O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li» Xalq so'zi, 31 avgust, 2007 y.
8. Bordukova S.A., Efimova E.G., Zaslavaya M.D., Potapova I.S. Ekonomicheskaya teoriya chast' 1 – Mikroekonomika MGIU., M.: 2006, 6 str.
9. Социально-экономическое положение республики Узбекистан за 2007. Toshkent, 2007., 8-9, 13-14, 24, 41-42, 45-46 s.
10. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.:O'zbekiston 1998 yil, 53-54, 147, 187, 73, 260-261 betlar.
11. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinax bogatstva narodov. M, 1962, 332 bet.
11. Marshall A. Printsipy politicheskoy ekonomii. T. 3. M., 1984, 226 b.
12. Ekonomicheskaya teoriya. Sankt–Peterburg, 1997. 18 b.
13. Общaya ekonomicheskaya teoriya (Politekonomiya). Uchebnik «Promo—Media». M., 1995. 28 s.

M U N D A R I J A

II. BO'LIM. MIKROIQTISODIYOT.....3

1. 8-mavzu. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI.....	3
2. 9-mavzu. ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI, ULARNING MOHIYATI VA TURKUMLANISHI.....	18
3. 10-mavzu. ISH XAQI VA MEHNAT BOZORI.	28
4. 11-mavzu. BOZOR SHAROITIDA RAQOBAT VA MONOPOLIYA	45
5. 12- mavzu. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA AGRAR MUNOSABATLAR.....	60

